



**Югозападен университет „Неофит Рилски“**  
**Факултет „Обществено здраве, здравни грижи и спорт“**  
**Катедра „Медико – социални науки“**

**Наталия Герасимова Христова - Михайлова**  
**Ефективност на работата със семейства на деца, ползващи**  
**социални услуги в общността**

**АВТОРЕФЕРАТ**  
**на**  
**Дисертационен труд**  
**за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“**  
**Ръководител: доц. д-р Мая Любенова Чолакова**

Благоевград, 2019 г.

Дисертацията е обсъдена и допусната до защита на заседание на катедра „Медико-социални науки“ на ФОЗЗГС при ЮЗУ „Неофит Рилски, Благоевград, състояло се на 12.09.2019 г.

Структурата на труда обхваща следните части: Увод, Три глави, Обобщение, Изводи, Препоръки, Заключение, Литература, Приложения (9 бр.). Общият обем (без Приложения от 25 стр.) е 177 страници, включващи 17 графики и 8 таблици.

Библиографията съдържа 158 заглавия, от които 28 на кирилица и 130 на латиница.

Защитата на дисертацията ще се състои на 23.01.2020 г. от 11.00 часа в зала 1478 на УК-1 на ЮЗУ „Неофит Рилски“ на открито заседание на научно жури в състав:

1. Доц. д-р Виктория Сотирова
2. Проф. д-р Васка Станчева - Попкостадинова
3. Проф. д-р Нели Петрова-Димитрова
4. Доц. д-р Божидара Кривирадева
5. Доц. д-р Соня Будева

Материалите за защитата са на разположение на интересуващите се в стая 488 на ЮЗУ „Неофит Рилски“, ул. „Иван Михайлов“ №66

## Съдържание

Увод .....	5
Първа глава. Теоретична и концептуална рамка на дисертационното изследване .....	7
1.1. Концептуални и приложни измерения на понятието детско благосъстояние и семейството като социален институт .....	7
1.1.1. Дете и детско благосъстояние .....	7
1.1.2. Семейството като социален институт в контекста на социалната работа .....	8
1.2. Теоретични основи за социалната работа със семейства в риск .....	9
1.3. Подходи за социална работа с деца и семейства .....	11
1.4. Семейството в контекста на законодателството и социалните политики .....	13
1.4.1. Въпроси на семейството в законодателство и нормативна уредба в България .	13
1.4.2. Политики за подкрепа на семействата в контекста на стратегическото планиране на закрилата на децата и процеса на деинституционализация .....	14
1.4.3. Социалните услуги в общността в България и подкрепата за семейства на деца в риск .....	15
1.5. Ефективност на социалната работа в общността със семейства на деца в риск .....	16
1.5.1. Определение и подходи за измерване на ефективност в социалната работа .....	16
1.5.2. Национална рамка и индикатори за измерване на качеството и ефективността на социалните услуги за деца .....	17
1.5.3. Европейска рамка за качество на социалните услуги .....	18
Втора глава. Структура и организация на емпиричното проучване .....	20
2.1. Цел и задачи на емпиричното проучване .....	20
2.2. Методология на емпиричното проучване .....	20
2.2.1. Количествено проучване сред професионалисти, работещи в системата от социални услуги и подкрепа. ....	20
2.2.2. Количествено проучване сред деца и млади хора, които ползват услуги в общността .....	21
2.2.3. Качествено изследване сред родители на деца, ползващи социални услуги в общността, и професионалисти, предоставящи социални услуги .....	21
2.2.4. Наблюдение на модела на работа с родители в социални услуги в общността ..	22
2.3. Методи за обработка и анализ на данни .....	22
2.4. Организация и етика на проучването .....	23
Трета глава Резултати и анализ на данни от емпирично проучване .....	25
3.1. Статистически анализ на данни от количествено проучване сред професионалисти .....	25
3.2. Статистически анализ на данни от количествено проучване сред деца и млади хора, настанени в услуги в общността .....	27

3.3. Контент анализ на данни от качествено проучване сред професионалисти .....	29
3.4. Контент анализ на данни от качествено проучване сред родители .....	33
3.5. Анализ на данни от наблюдения .....	34
Обобщение и изводи .....	36
Препоръки .....	37
Заключение .....	40
Приноси .....	41
Публикации и участия с представяне на резултатите от дисертационния труд .....	41
Литература .....	43

## **Увод**

Системата за предоставяне на социални услуги в общността и замяна на институционалния модел за подкрепа и закрила на „деца в нужда“ и „деца в риск“ в България се създава и развива през последните 20 години. В този процес на развитие темата за подкрепата на семействата да реализират правото, да носят отговорността и да осигуряват възможности за развитието на децата е особено актуална. На свой ред това е свързано с прилагането на подход, който поставя семейството в центъра на професионалното внимание и интервенции.

В хода на реформите в социалната система и във връзка с повишеното внимание към правата на децата в контекста на международните и националните приоритети, на преден план излиза необходимостта от изследване и анализ на това доколко практиката на предоставяне на социални услуги е ориентирана към защитаване на правото на децата на живот в семейна среда и доколко социалните услуги водят до реална промяна и повишено качество на живот на децата и семействата.

**Цел на дисертационната разработка е проучване и оценка на ефективността на социалната работа със семейства на деца в риск от гледна точка прилагането на цялостен подход, ориентиран към семейството. Изследва се ефективността на практиката на социална работа със семейства на деца в риск в социални услуги в общността през перспективата на децата, семействата и професионалистите. Проучват се условията за прилагане на семейно-ориентиран подход за подкрепа на семействата на деца в риск.**

**Обект на изследване** в настоящия дисертационен труд е практиката в социалните услуги в общността по отношение работата със семейства на деца в риск.

**Предмет на изследване** е ефективността на подкрепата за семействата в социалните услуги за деца в общността.

### **Формулирани са следните хипотези:**

1. Допускаме, че са налице теоретични основания и емпирични доказателства за ефективността на семейно-ориентиран подход в социалната работа от гледна точка на резултатите както за детето, така и за семейството като цяло;
2. Допускаме, че практиката на социална работа в България не е ефективна по отношение работата с биологичните семейства на децата в риск;
3. Предполагаме, че ефективността на работа със семействата в социални услуги в общността може да бъде повишена чрез развитието и внедряването на подход, ориентиран към семейството.

**Методологията на изследването** включва теоретични методи и програма от емпирични проучвания, включваща както количествени, така и качествени методи.

**Теоретичните методи са: анализ, синтез, сравнение и абстракция.** Чрез тях се анализират основни теоретични модели и основания, свързани с развитието на социалната работа и ориентирани към подкрепа на семействата, както и описание на характеристиките на семейно-ориентиран подход, законодателство, нормативна база и

методики относно качеството и ефективността на социалните услуги по отношение работата със семейства на деца в риск.

**Емпиричното проучване се реализира чрез анкета, интервю, фокус-група и наблюдение. Информацията е събрана от различни източници и участници като:**

- Социални работници, психолози, педагози и други помагачи специалисти в социалните услуги в общността за деца в риск
- Родители на деца, ползващи социални услуги в общността
- Деца и млади хора, настанени в услуги от резидентен тип и приемни семейства
- Представители на социални организации и институции, вземащи и участващи в решения относно политиките за подкрепа на семейства.

Дисертационният труд е структуриран в три глави.

**Първа глава** представя анализ на теоретични и концептуални основи за разбиране за детско благосъстояние, семейството като социален институт, основните подходи за работа със семейства на деца в риск, анализ на законодателството и нормативната уредба, политики за подкрепа на семействата на деца в риск, дефиниране на понятието ефективност в национален и европейски контекст.

**Втора глава** представя структура и организация на научното изследване, неговите цели и задачи, основни използвани методи, целеви групи и методи за анализ.

**Трета глава** представя резултати от проведено емпирично проучване на ефективността на работата със семейства на деца, ползващи социални услуги в общността.

## **Първа глава. Теоретична и концептуална рамка на дисертационното изследване**

### **1.1. Концептуални и приложни измерения на понятието детско благосъстояние и семейството като социален институт**

#### **1.1.1. Дете и детско благосъстояние**

Детското благосъстояние е основополагащо понятие в системата за закрила на детето. Неговото концептуализиране е ключово за разбирането и подкрепата на процеса на съзряване на детето и превръщането му във възрастен индивид. В този смисъл анализът на основните теоретични подходи към него дава информация относно предпоставките и основанията за избори на ефективни практически решения за повишаването му.

През последните три века може да бъде проследена тенденцията на развитие на представата за детството и понятието за детско благосъстояние в западните общества и да се реконструира логиката, водеща до актуалното днес възприемане. Започнало с осъзнаване и ранни форми на институционална борба с бедността и изоставянето (като болниците за изоставени деца и сиропиталищата), продължило с развитието на масовото образование през 19-ти век, което въвежда различни критерии за благосъстояние на децата от различни социални класи, пол и етнически групи, но наред с това прави възможно следенето на здравето и развитието на децата, от началото до средата на 20-ти век, детството постепенно се оформя като специален период в живота на човека и децата се възприемат като имащи отличителни черти и притежаващи специални права (Sandin, in Ben-Arieh. &al., 2014).

В хуманитарната научна литература и в изследователската практика е налице огромно разнообразие от подходи към концептуализиране на понятието благосъстояние и детско благосъстояние в частност. Рефлексията върху това понятие става все по-интензивна и протича както в рамките на хуманитарните дисциплини (философия, социология, психология, педагогика, теория на социалната работа), така и в икономиката, здравеопазването, социалното управление и разработването на политики (Ben-Arieh et al. eds., 2014). Системните теории, сред които се отличава екологичната перспектива, са особено активни в това отношение, като „екологичната теория предполага, че децата са заобиколени от слоеве на нарастващи по големина и сложност социални групи, които оказват влияние върху тях. Те включват семейство и разширено семейство, приятелски мрежи, училище, квартални и професионални влияния и мястото на семейството в общността.“ (Aldgate, 2006, p.23).

Днес „най-добрият интерес на детето“ е не просто директива в международната Конвенция за правата на детето, но и инструмент за управление в модерните общества, а дебатът за детското благосъстояние е прераснал от национален в международен контекст. В чл. 1 на Конвенцията детето е дефинирано като „всяко човешко същество до 18 г. възраст, освен ако според приложимото законодателство пълнолетието не настъпва по-рано“. Анализирайки основните принципи на Конвенцията, Баджан ги описва като трите “Ps” на правата: предоставяне, закрила и участие (provision, protection and participation) (Badjan, 2001).

Според някои автори могат условно да се разделят седем области на детско развитие (Ward. 2001, p. 169-172): Здраве, Образование, Идентичност, Семейство и социални отношения, Социално представяне, Емоционално и поведенческо развитие, Умения за грижа за себе си.

Гилиган потвърждава значението на рисковите и защитни фактори и ги използва, за да обоснове определянето на детската уязвимост чрез анализ на тези фактори в три области: дете, родителски контекст и по-широкият социален свят, включващ както детето, така и семейството (Gilligan, 2001, p.182-183).

Обобщено, детското благосъстояние и детската уязвимост се свързват с възможностите в семейната среда и обкръжението да предоставя адекватна грижа и защита. В този контекст от съществено значение е и разбирането на родителството и основните характеристики и роля на семейството за развитието на детето и неговото благосъстояние.

### **1.1.2. Семейството като социален институт в контекста на социалната работа**

Разбирането за семейството е отправна точка при определянето на характеристиките на подходите, насочващи социалната работа към подкрепа на родителите и семейната система. Както посочват някои автори, „дебатът за същността и природата на семейството и родителството е важен за услугите за детско благосъстояние по различен начин“ (Kirton, 2008, p. 6).

Дефинирането на семейството в голяма степен улеснява определянето на подходите, ориентирани към подкрепа на родителите, както и позволява разграничаването на основните им характеристики. Според някои автори обаче, „би било грешка да се опитаме да направим просто дефиниране на многото семейни форми, с които работят социалните работници“ (Barnes, 1984, p. 10). Причината за това е, че „социалните работници работят не само за „запазване“ на старите, но и за „развитие на нови семейни форми“ (пак там ).

На фона на отчитането на разнообразието от семейни форми, процеси и отношения, с които се среща социалната работа, Барнс дефинира традиционното семейство като „първична социална група, в която индивидите се раждат и в която първоначално се осъществява отглеждането, физическата и психологическа защита, както и се формират и развиват взаимоотношенията“ (Barnes, 1984, p. 10).

Подобно на Барнс, Гарфат и Чарлс посочват, че докато исторически дефиницията за семейство се е ограничавала до омъжена двойка и техните наследници или е включвала разширеното семейство, в днешни дни тя се променя, за да отговори на реалностите в съвременното общество (Garfat&Charles, 2012). Днес, пишат те, често може да се открият дефиниции особено в практиката на детска и младежка грижа, свързани с определянето на семейството като: „членовете на биологично свързана система, които имат въздействие или потенциал за въздействие върху младия човек, включително лица, които не са биологично свързани, но приемат роли, традиционно присъщи на биологично свързаните лица“ (пак там, p. 8).



Други автори също потвърждават необходимостта от дефиниране на семейството, защото „социалната работа с деца и семейства рядко се осъществява само като работа с индивид, а по-често като „работа със семейства, които са сложни, различни и непрекъснато променящи се“ (O’Loughlin&O’Loughlin, 2008, p.16). В допълнение, те определят семействата като състоящи се от един или повече родители или обгрижвачи, които могат да включват и близки родственици, например баби и дядовци по бащина или по майчина линия, както и нови членове от повторни бракове. Част от семейството могат да бъдат и не родствени обгрижвачи като приятели, например (пак там). Авторите посочват, че в семейството може да има родители и обгрижвачи, които са от една раса, класа, религия и сексуалност или обратно - то може да се състои от родители или обгрижвачи от различна раса, класа, култура, религия и сексуалност; в семейството също така може да има едно или повече деца, някои от които със същата като на родителите си раса, религия и сексуалност, а други - с различна (пак там).

Бътлър и Робъртс също правят анализ на разбирането за семейство. Те определят семейството като „двойка, състояща се от съпруг и съпруга, с или без деца, живеещи заедно през целия си живот“ (Butler&Roberts, 2004, p. 52). В разбирането си включват и разширеното семейство, баби и дядовци и други роднини. Широко разпространеното определение за семейство, според тях, се използва за обхващане на всички видове съвместно обитаване, самотни родители (семейство с един родител) и еднополови отношения (пак там).

Други автори дискутират промените в семейните форми и живот, които се осъществяват в последните години (Euteneuer&Uhlendorff, 2014, p. 703). Освен това, цитирайки Екариус, те посочват, че е налице промяна на отношенията в семейството, които произтичат от промените в ролята на половете, както и от значителни промени в родителските стилове и родителските практики (Ecarius, 2007, in: Euteneuer&Uhlendorff, 2014, p. 703).

Въпреки наличието на разнообразие на дефиниции за семейството и семейната система, основните характеристики, които могат да бъдат изведени, са свързани със съвместно живеене, връзки и взаимоотношения между членовете на системата, грижа за децата, както и въздействие върху младите хора.

## **1.2. Теоретични основи за социалната работа със семействата в риск**

Прегледът на основните теории, обуславящи развитието на социалната работа, са описани от редица автори и класифицирани според основните научни методи, които ги обуславят. Факторите, оказващи влияние върху доминиращите подходи, са свързани със социално-икономическото развитие и обществените отношения, които от своя страна са определящи за човешкото поведение и взаимодействия.

В дисертационния труд е направен анализ на основни теоретични подходи и перспективи към работата със семейства. Прегледът на различни теоретични концепции, концептуализиращи социалната работа и определящи основните практически подходи за осъществяване на подкрепа на хората с проблеми, показва непрекъснат стремеж към търсене на ефективни решения за осъществяване на работа с индивиди и групи. Прави впечатление, че неизменна част от това търсене е

включването на семейството и общността в процеса на подкрепа. В същото време, някои от теориите имат по-голямо влияние в концептуализирането и практикуването на социалната работа, като това са: психодинамичните теории, системната теория, теорията на привързаността, теорията на социалното учене и резилианс подхода.

**Психодинамичната теория** е възможност да се обясни развитието на човека и трудностите, които го съпътстват (Hutchinson&Oltedal, 2014, p. 24). Основният акцент на тази теория е върху индивидуалното развитие на хората, но въпреки това може да се открият много модели на социална работа, повлияни от нея, които се фокусират и върху обкръжението и социалната среда, подобно на системната теория (пак там). Редица автори (Hutchinson&Oltedal, 2014), (Hollies, 1970), (Stein, 2010) анализират принципи и елементи на психодинамичния подход в социалната работа, сред които основни са индивидуализирането на социалната работа и ролята на връзката между индивида и заобикалящия го свят. За да се осъществи подкрепа, човекът трябва да бъде видян в контекста на неговите връзки и взаимоотношения с външния свят (Hollies, 1970, p.35).

**Теорията на привързаността** акцентира на връзката между майката и детето. Теорията на привързаността е разработена в средата на 20 век от британския психиатър Джон Боулби (Turner, 2017, p.1) и е сред първите от новото поколение автори, които признават ограниченията на индивидуалната работа и започват да работят със семейства, а не с отделните индивиди (Walker, 2012, p. 2). Теорията на привързаността дефинира, че децата развиват емоционална връзка с грижещия се за тях човек и тази връзка е основополагаща за цялостното им развитие (Матанова, 2015). Редица автори анализират основните принципи на теорията на привързаността (Turner, 2017,), (Матанова, 2015), (Butler&Roberts, 2004), (Howe, 2001) както и влиянието и върху разбирането, че подкрепата на ранните взаимоотношения между деца и родители е все по-важна цел на практикуващите в сферата на психичното здраве, общинските служби и законодателството. Теорията за привързаността и проведените изследвания са направили важни открития за ранното детско развитие и са породили създаването на програми за подкрепа на ранната връзка дете – родител (Turner, 2017, p.12).

**Теориите за социалното учене** имат голямо влияние върху разбирането за проблемите и поведението (Hutchinson&Oltedal, 2014, p. 107). Основните характеристики на методите, повлияни от тези теории, са свързани с активността на клиента в разбирането на проблема, формулирането на цели и процеса на развитие и промяна на поведението му за постигане на тези цели (пак там). Ключов фактор в процеса на промяна/учене/развитие на клиента е взаимодействието със заобикалящата среда, част от която е семейството и близкото обкръжение (Bandura, 1969).

**Системната теория** дава холистична рамка на социалната работа, предоставя поле за ново разбиране на работата по случай като ориентирана към цялото семейство и поставя началото на прилагането на семейно –центриран подход (Walker, 2012, p.1-2). Системната теория е широко анализирана (Walker, 2012), (Forder, 1976), (Hutchinson&Oltedal, 2014), (Bowers&Bowers, 2017), (Woolley, 2013), (Jack, 1997, p. 109; Jack&Owenl, 2013) по отношение на основните и принципи и на прилагането на тези принципи при осъществяването на социална работа със семейства от гледна точка на

разглеждането на семейството като система вътре само по себе си и като една отворена система, част от външната, социална среда.

Системната теория има сериозно влияние и развитие в школата на фамилната терапия, като в литературата могат да се идентифицират три нейни варианта: структурна, стратегическа и системна. Структурната фамилна терапия има за отправна точка начина, по който са организирани семействата (Lappin, 1988). От гледна точка на социалната работа и помагачия процес, съществен е начинът, по който се възприемат семействата. Основните теоретични концепции, залегнали в основата на структурната фамилна терапия, са свързани с разбирането, че индивидите са елементи на семейната система, че семействата са системи, в които индивидите са свързани по специфичен начин и си влияят взаимно, системите са отворени и се развиват и променят, системите имат граници и подсистеми. Структурната теория разглежда индивидите като отделни единици, но част от мрежата на семейните отношения (Minuchin, 2006).

**Резилианс теорията** показва стремежа към холистичност на концепциите, влияещи върху подходите и практиката на социална работа. Резилианс теорията и резилианс подходът на работа в помагачите професии се определя като еkleктична в степента, в която този подход не се придържа изцяло към едни и същи парадигми или заключения, а взема предвид различни концепции (Петрова, 2014). Шулман анализира моделите, които описват основните фактори, оказващи влияние върху резилианса (Shulman, 2009). Такива са например, компенсаторният модел, при който протективните фактори просто превъзхождат рисковите фактори, моделът на предизвикателството, който предлага намаляване на рисковите фактори чрез повишаване на компетентността, и условният модел, който се фокусира на личностните фактори, които повишават или намаляват въздействието на рисковите фактори (пак там). Шулман цитира някои автори (Rakan&Patterson, 1996), които идентифицират четири основни групи от защитни фактори, свързани с „буферна хипотеза“, т.е. променливи, които могат да осигурят буферна защита срещу житейски събития, които се отразяват на деца в риск. Такива са личностните характеристики на децата, семейните условия и подкрепата в обкръжението (пак там, р.42).

### **1.3. Подходи за социална работа с деца и семейства**

Прегледът на различните подходи, които ползва социалната работа, за да осигури подкрепа на децата и да повиши детското благосъстояние, показва разнообразие на концепции, обусловено от целите, перспективата и най-вече от насочеността на интервенцията.

В литературата могат да бъдат открити и редица подходи в социалната работа, ориентирани към подкрепа и развитие на индивида (дете – центриран, личностно-ориентиран и др.) или ориентирани към подкрепа и развитие на системата около индивида (семейно-ориентиран, общностно-ориентиран и др.) Направен е преглед на основните подходи, обосновани от правата на индивидите, общността и овластяването.

**Подходът, ориентиран към правата на децата**, често определян като дете-центриран, се базира на правата на децата, заложен в Конвенцията на ООН и по-конкретно, той приема и разбира, че правата и нуждите на децата са от първостепенно значение за тяхното развитие. При него благосъстоянието на децата се разбира като създаване и

подкрепа на възможностите за всяко дете да постигне всичко, което би могло (Kamerman&Gatenio-Gabel, in Ben-Arieh et al, 2014). Основните принципи и характеристики на този подход са свързани със схващането за детето не като пасивен обект, а като активен субект, правата на родителите са обусловени от задължението да защитават децата и да промотират тяхното благосъстояние; децата имат право на справедлив шанс в живота и възможности за здравословно развитие; децата, които са в риск, имат право на защита от общността (McCroskey&Meezan, 1998).

**Общностно ориентиранията подход** се фокусира върху развитието на общността, окуражавайки местните хора да поемат контрол върху местните ресурси и да бъдат активни във вземането на решения (O'Loughlin&O'Loughlin, 2008, p. 44).

**Личностно ориентираният подход**, според Кърц, е силно свързан със системната теория (Kriz, 2014, p.2). Този подход се фокусира върху разбирането, че хората притежават тенденция към само актуализация, която осигурява здраве и растеж (пак там).

**Антипотискащият подход** е свързан с ориентация към клиента и овластяване (Dominelly, 2002, p.32). Един от основните принципи на антипотискащия подход в социалната работа е свързан с това, че в отговор на нуждите на индивидите, групите и общностите социалните работници ще трябва да отговорят на холистична основа, която отчита различните контексти, в които те и техните клиенти са вградени (пак там, p. 84).

Анализът на **семеино-ориентираният подход** и услуги в социалната работа включва информация относно основанията за развитие, основните принципи и характеристики и прилагането му в процеса на предоставяне на социални услуги. Редица автори (O'Loughlin&O'Loughlin, 2008), (McAuley&Rose, 2010), (Pecora&Harrison-Jackson, 2010), "(Bradshaw, in Ben-Arieh et al., 2014), (Butler&Roberts, 2004), (Petr, 2003) дискутиран предпоставките и възникването на дебат относно развитието на подход, ориентиран към семейството. Анализът на подхода, насочен към семейството показва някои основни негови характеристики, като развитие на силните страни и капацитета на семейството, промяна на ролята на професионалистите, промяна в организацията на работа, поставяне на семейството в центъра на професионалните усилия, зачитане на родителското право и отговорност да вземат информирани решения относно грижата за тяхното дете (Petr, 2003).

Програмите, ориентирани към семействата, се реализират при предоставянето на услуги, определяни като „семеино-ориентирани услуги“ или „семеино-центрирани услуги“. В литературата могат да бъдат идентифицирани и редица други наименования на услуги, които целят подкрепа на семейства в риск. Например О'Луглин (O'Loughlin&O'Loughlin, 2008) говори основно за „семейна подкрепа“, Реймер, Маколи и Розе (Reimer, 2017, McAuley&Rose 2010) говорят за „семеини услуги“ или „семеини програми“, Бътлър (Butler&Roberts, 2004) определя и дискутира характеристиките на „семеината социална работа“, Ричардсън (Richardson, 2018) говори за „семеино-фокусирани“ интервенции, а Гарфат (Garfat&Charles, 2012) за „работа с родители“. Подкрепата и запазването на семейството често са определяни като „семеино-центрирани услуги“, защото много от тези програми споделят водещата

философия, подчертават и отговарят на семейните потребности и силни страни (McCroskey&Meezan, 1998, p.55 ).

Налице са различни класификации на услугите, които използват и прилагат семейно-ориентиран подход. Има автори, които ги класифицират според целта и целевата група, с която работят (Daly, Bray, Bruckauf, Burne, Margaria, Pesnik&Samms-Vaughan, 2015, p.13). Например, разграничават се услуги, насочени към подкрепа на семействата и услуги за подкрепа на родителството. Друга класификация определя семейно ориентираните услуги по нива на интервенция и потребности, т.е разполага ги по целия континуум от потребности на клиентите (McCroskey&Meezan, 1998). В допълнение, интервенциите за подкрепа на семействата, в зависимост от нивото на риск, могат да бъдат класифицирани на първично, вторично и третично ниво (Devine, 2015, p. 76).

От гледна точка на обучението на професионалистите има няколко съществени правила за поведение и разбиране, които са ключови за прилагане на този подход. Такива са например (Petr, 2003, p.134): приемане на семейството като важен член на екипа, ангажиран с подкрепа на детето; помощ на семейството с цялата необходима информация и помощ за получаване на подкрепа от приятели и общност; приемане на вярванията, традициите и начините за разрешаване на проблемите в семействата; подчертаване на силните страни; приемане на отговорността на родителите; планиране на срещи с родителите по време и място удобно за семейството и др.

#### **1.4. Семейството в контекста на законодателството и социалните политики**

##### **1.4.1. Въпроси на семейството в законодателство и нормативна уредба в България**

Основните нормативни документи, които са анализирани са Конституция на Република България, Семейен кодекс, Закон за закрила на детето и правилник за неговото прилагане, Закон за социално подпомагане и правилник за неговото прилагане, Закон за социалните услуги.

В **Конституцията на Република България** е записано, че “Семейството, майчинството и децата са под закрила на държавата и обществото” (Конституция на Република България, чл.14). Конституцията на България определя закрилата, която държавата предоставя на семейството, както и правото на родителите на подкрепа.

**Семейният кодекс** регламентира отношенията, основани на брак, родство и осиновяване, както и настойничеството и попечителството. Специално внимание законодателят е отделил на правата и задълженията на родителите по отношение грижата за физическото, умственото, нравственото и социалното развитие на детето, за неговото образование и за неговите лични и имуществени интереси (Семеен кодекс, гл. 9)

**Законът за закрила на детето** урежда правата, принципите и мерките за закрила на детето, органите на държавата и общините и тяхното взаимодействие при осъществяване на дейностите по закрила на детето, както и участието на юридически лица и физически лица в такива дейности. Законът описва основните принципи,

дейности и участници в процеса на реализиране на закрила на детето. В текстовете се регламентират мерките за закрила на детето, както и цялата система за осъществяването им. В чл. 3 на Закона сред основните принципи на закрила са посочени „отглеждане на детето в семейна среда“, „временен характер на ограничителните мерки“, „насърчаване на отговорното родителство и „подкрепа на семейството“. **Правилникът за прилагане на Закона за закрила** на детето урежда условията и редът за прилагане на мерките за закрила, лицензирането на доставчиците на услуги за деца, контролът по спазване правата на децата и осъществяването на финансова или помощ в натура.

**Законът за социално подпомагане** урежда обществените отношения, свързани с гарантирането на правото на гражданите на социално подпомагане чрез социални помощи и социални услуги. Социалните услуги за деца се предоставят съобразно най-добрия интерес на детето и съобразно желанието на детето и на родителите, настойника или попечителя, или на лицата, които полагат грижи за детето в съответствие със Закона за закрила на детето (Закон за социално подпомагане, чл.16 а). Семействата и родителите на децата в риск не се ползват със специално създадена система за подпомагане, а в случай на нужда, те се възползват от подкрепа, както и останалите нуждаещи се клиенти на системата. В **Правилника за прилагане на закона за социално подпомагане** също не е отделено специално внимание на услугите за подкрепа на семействата и родителите на деца в риск.

**Законът за социалните услуги**, влизащ в сила от 1.01.2020 г. въвежда различни определения и процес на предоставяне на социални услуги в страната. В Закона социалните услуги се определят чрез дейностите, които се осъществяват за подкрепа за превенция и/или преодоляване на социалното изключване, реализиране на права и подобряване на качеството на живот. В чл.14 на Закона за социалните услуги сред потребителите на социални услуги са посочени и родители, осиновители, лица, полагачи грижа за деца, кандидати за осиновители и кандидати за приемни семейства. Допълнително се въвежда уточнение, че при предоставянето на социални услуги се извършват и дейности за подкрепа на семействата и близките на потребителите.

#### **1.4.2. Политики за подкрепа на семействата в контекста на стратегическото планиране на закрилата на децата и процеса на деинституционализация**

Основните стратегически документи, които очертават политиките в областта на закрилата на децата на национално ниво са националните стратегии и планове за действие, които конкретизират тяхното реализиране. Анализът на политиката в страната показва, че след приемането на Закона за закрила на детето има разработени и приети три основни стратегически документа, които ориентират визията и стратегическите цели на политиката за деца. Това са: Правителствена стратегия и План за действие за закрила правата на децата в Република България (2000 – 2003 г.), Национална стратегия за децата (2004 - 2006 г.) и Национална стратегия за детето (2008 – 2018 г.). През годините стратегическите приоритети в горепосочените документи не се променят значимо, като темата за подкрепа на семейството и семейна политика не е сред водещите.

През 2009 г. е приета стратегия Визия за деинституционализация на децата в Република България и съответните Планове за действие по нейното прилагане предвиждат закриване на всички специализирани институции в страната до 2025 г. (Визия за деинституционализация на децата в България, 2009 г.) Основната цел на стратегическия документ е гарантиране правото на децата на семейна среда и на достъп до качествена грижа и услуги според индивидуалните им потребности (пак там)

Анализът на постиженията на процеса на деинституционализация показва, че въпреки постигнатия напредък в закриването на специализирани институции за деца с увреждания и за медико - социални грижи, все още делът на децата във формална грижа (грижа извън родното и осиновителско семейство) е непроменен през последните години и налага засилена работа по създаване на „ефективна и ефикасна система от програми и услуги за ранна интервенция в семейна среда и превенция на раздялата с родителите и биологичното семейство“ (Актуализиран План за действие, 2016 г.).

#### **1.4.3. Социалните услуги в общността в България и подкрепата за семейства на деца в риск**

Анализът на създадените през годините модели на социални услуги в общността в България показва, че те обхващат широка гама от възможности за подкрепа на деца в риск, така че да се осигури качество на живот в общността и социално включване. Те включват както услуги в общността, така и услуги в специализирани институции. От своя страна, сред услугите в общността има и услуги от резидентен тип, които се развиват в резултат на процеса на деинституционализация и закриването на специализираните институции.

Анализът на съответствието на наличните услуги към описаните в Закона за закрила на детето мерки за закрила в семейна среда показва, че те се осигуряват от социалните служби и от една единствена социална услуга с широк обхват на цели и задачи, която има консултативен характер. Тази социална услуга е Център за обществена подкрепа (ЦОП), която се определя като форма на социална услуга, в която се осъществяват дейности по превенция, реинтеграция и деинституционализация на деца в риск.

Анализът на методиките на социалните услуги показва, че основните целеви групи на разработените и функциониращи социални услуги в страната са предимно децата в риск и по-рядко техните семейства и близки (семействата присъстват като целева група само в методиката на услугата ЦОП). По отношение на видовете рискове и нива на интервенция, наличните социални услуги в страната са ориентирани към по-високи нива на континуума от грижа и услуги, а именно услуги от резидентен тип и за дългосрочна грижа, каквито са Център за настаняване от семеен тип, Наблюдавано жилище, Преходно жилище и Кризисен център.

Моделът на работа в социалните услуги в страната е ориентиран основно към правата на децата. Това, означава, че цялата система за закрила на деца в риск е организирана около това да се превентира риска за благосъстоянието на детето и да се окаже подкрепа за гарантирана сигурност и закрила във всички случаи, при които това благосъстояние е застрашено.

Законът за социалните услуги въвежда нова регламентация на социалните услуги, не според мястото на предоставяне, а според дейностите, които се осъществяват. Новият нормативен документ не посочва връзката между различните принципи на класифициране и в този смисъл не задава общ континуум от потребности и подкрепа. Освен това дейностите се определят по различни критерии, например място на предоставяне и вид дейност. Поради твърде общите формулировки и неяснотата при дефиниране на групи потребители е налице риск семействата да останат отново извън групата, получаващи подкрепа. Това е валидно и поради факта, че в закона при определяне на тези групи са посочени родителите, а не семействата и това поражда риск от липса на системен подход и развитие на услуги, които биха осигурили адекватна подкрепа за семействата през всичките им функции.

## **1.5. Ефективност на социалната работа в общността със семейства на деца в риск**

### **1.5.1. Определение и подходи за измерване на ефективност в социалната работа**

Постигането на положителни промени в социалните системи се обуславя от необходимостта да се анализира ефективността на социалните услуги. Въпреки че тази тема е дискутирана широко, измерването на ефективността е предизвикателство за изследователите (Bardauskiene&Pivoriene, 2016, p.1).

Определение за ефективност се открива в редица европейски документи, но то е насочено предимно към въвеждане на стандарти за оценка на проекти, политики и програми. Така например в Ръководството за оценка на Социално-икономическото развитие е дадено следното определение: „Терминът ефективност се отнася да това дали формулираните цели (програма, проект, услуга, отделна интервенция) са постигнати – какви са конкретните резултати и промени, които интервенцията е постигнала. Какви са успехите и трудностите, какви релевантни решения и стратегии са били избрани, какво е влиянието на вътрешните и външни фактори?“ (EVALSED, 2013, p.34).

Ефективността на предоставянето на услугите се приравнява към четвъртата област от европейската рамка за качество и на рамката, предложена от Уницеф, а именно резултатите/промените в живота на клиента или степента, в която социалните услуги допринасят за подобреното качество на живот на потребителите (Common Quality Framework for Social Service of General Interest, 2010), (Daly, Bray, Bruckauf, Burne, Margaria, Pesnik&Samms-Vaughan, 2015, p.10). Оценката на резултатите се използва, за да се развива услугата, да се гарантира, че целите са постигнати или модифицирани и да се измери ефективността на използвания подход или група от подходи (Cunningham&Booth, 2008, p.359).

Измерването на ефективността на социалните услуги е труден и комплексен процес. Това се дължи на факта, че една част от услугите са насочени към помощ и подкрепа, а други - към грижа. Когато услугите осигуряват подкрепа, е налице възможност за идентифициране на резултати за клиентите и ясни дейности, чрез които тези резултати се постигат. Когато обаче, услугата е насочена към грижа, е вероятно промените да са



свързани с трудно измерими отношения, с несигурни и невидими промени (Cheetham, 1992, p.12).

Най-често и обобщено целите на социалните услуги се дефинират като „подобряване на качеството на живот на клиентите“ или „подкрепа за живот в общността“, които се оказват трудно измерими, ако не са дефинирани чрез конкретни резултати и индикатори. Ето защо, дефинирането и измерването на ефективността на социалните услуги не може да бъде представено като един модел. Очевидно е това, че за всяка услуга трябва да бъде разработен специфичен модел с ясни измерими цели и резултати, които се очаква да бъдат постигнати. В допълнение от съществено значение е да бъде разработен ясен процес на събиране на информация, която да позволи да се анализират резултатите от осъществените интервенции и да се оцени доколко тези интервенции водят до значими промени за клиентите и дали постигат целите на услугата. Методите за събиране на информация по отношение на резултатите трябва винаги да включват мнението на клиентите, при спазване на етичните стандарти и принципи за събиране на информация.

### **1.5.2. Национална рамка и индикатори за измерване на качеството и ефективността на социалните услуги за деца**

В България има разработени стандарти за качество и ефективност на социалните услуги за деца. Наредбата за критерии и стандарти за социални услуги за деца определя стандартите за социални услуги за деца, които задават изискванията за качество на услугите.

С въвеждането на критериите и стандартите за социални услуги за деца се цели: осигуряване на безопасна и сигурна среда; защита на интересите на децата; повишаване на общото им благосъстояние; подобряване качеството на съществуващите социални услуги за деца; създаване на нови социални услуги за деца; осигуряване достъпност на социалните услуги; развиване на способности у детето за независим живот.

Характерно за разработените и прилагани в страната критерии е това, че са ориентирани към доставчика, т.е. те описват процедурите и ангажиментите на предоставящите услуги по отношение на работата с децата и техните семейства. Прегледът на нормативните документи показва, че те регламентират минимални стандарти за грижа и подкрепа, но не и по отношение промяната за клиента (Димитрова и Пармакова, 2015).

Прегледът на националното законодателство по отношение на стандартизиране, мониторинг и оценка на социалните услуги за деца, показва, че са налице предизвикателства и пропуски при регламентирането (Mihaylova, 2017). На първо място, наличните стандарти са ориентирани предимно към задълженията на доставчиците на социални услуги в процеса на предоставянето им, а не към стандартизиране на качество, водещо към подобряване живота на потребителите. Стандарти и съответните критерии за качество на резултатите за клиентите липсват (пак там). На второ място, наличните стандарти не отразяват спецификата на различните социалните услуги (пак там). Те са разработени обобщено и не отразяват цялостно качеството на организацията по предоставяне на услугата, качеството на

процеса на предоставяне на услугата и най-вече ползите/промените/резултатите за децата и семействата от предоставянето на услугата. На трето място, е проблемът със събирането и анализирането на данни по отношение на прилагането на стандартите за социални услуги за деца (пак там). Тези данни са предимно мониторингови, следват процеса на предоставяне на услугите, но не са основа за реална оценка на качеството им, свързано с промяната в живота на потребителите. Наличието на две водещи агенции, които събират данни, води често до противоречия, данните не са еднакви и съответно не са основа за реален анализ и препоръки.

### **1.5.3. Европейска рамка за качество на социалните услуги**

Европейската рамка за качество на социалните услуги (European Commission, 2010) задава общо разбиране за качеството на социалните услуги в ЕС, посредством набелязване на принципите за качество, на които тези услуги следва да отговарят. Тя предлага и набор от методически насоки, които да помогнат при разработване на специфични инструменти за определяне, измерване и оценка на качеството на социалните услуги. По този начин тя служи като отправна точка за определянето, осигуряването, оценката и подобряването на качеството на тези услуги.

За целите на дисертационния труд, основите области на рамката за качество са разгледани през ориентацията към системен подход и работа с цялото семейство.

**Условията и организацията** за предоставяне на услугите, трябва да гарантират, че те са ориентирани към това да включат родителите във всички етапи на предоставяне, че екипите са мотивирани, подготвени и подкрепени да осъществяват работа със семействата, че са налични материални и нематериални ресурси, че дизайнът на услугите отговаря на идентифицираните потребности и др.

От съществено значение е **процесът на предоставяне на услугата**. При разработване на индикатори и рамка за оценка на ефективността на семейно ориентирани услуги е от съществено значение да се разгледат всички етапи и принципи на управлението на случай. В този смисъл оценката на потребностите на семейството трябва да се разглежда като вход към ползването на услугите. В основата на тази оценка трябва да се вземе под внимание риска за детето или семейството (Devine, 2015, p. 70). Осъществяването на оценка на потребностите, фокусирана към цялото семейство, изисква разработване и прилагане на инструменти и стратегии за оценка на качеството. Това е фундаментална задача с няколко основания (Woolley, 2013, p. 2). Първо, всички практически дейности трябва да започнат и да бъдат информирани чрез процес на оценяване. Второ, събирането на доказателства за ефективността на намесата изисква да се прецени целта на тази намеса преди и след тази намеса; следователно, надеждните и валидни мерки за оценка са основен инструмент в търсенето на доказателства в подкрепа на практиката (пак там).

В рамката за анализ и оценка на ефективността на услугите от гледна точка работа със семейства съществено място заема и процесът на **планиране на интервенцията** и периодичния преглед на плановете. Планирането се осъществява след етапа на оценяване, включва фазата на интервенция и повторно планиране до приключване на работата. В центъра на процеса на планиране е фокусът върху анализа и подготовката за изследване на редица алтернативни решения и интерпретации. Планирането

включва постигането на краткосрочни и дългосрочни цели, очертаващи пътя и посоката на процеса на промяна и идентифициране на намеса и стратегии (Munford&Sanders, 2013, p. 251-252). Ефективността и качеството на процеса на планиране се свързва основно с участието на децата и семействата в дефинирането на тези цели, анализът на ресурсите за постигане, сроковете и очакваните промени.

От гледна точка на **капацитета на професионалистите**, които осъществяват помагач процес, идентифицират нужди, планират и реализират интервенции за подкрепа е важно да имат знания и умения относно целия процес на предоставяне на услугата. Тези компетентности са част от рамката за качество на услугите, но в същото време са директно свързани с тяхната ефективност. Социалната работа се осъществява на много нива. Всички тези нива изискват социалният работник да има знания и умения, за да работи конструктивно, да експериментира с различни начини и решения за изход от различни ситуации и проблеми, да изследва различни гледни точки и да изгради картина на променящите се контексти и техните влияния (Munford&Sanders, 2013, p. 245).

На следващо място част от рамката за ефективност на услугите е и основополагащият принцип за **участието на клиента в промяната**. Участието на клиентите означава и изисква промяна в начина, по които ги възприемаме. Клиентите вече не са пасивни получатели на помощ и подкрепа, а социалните работници - експерти, които планират и оценяват (Munford&Sanders, 2013, p. 246). Ефективността на подкрепата изисква клиентите да бъдат активни участници в процес на промяна и експерти за това какво ще работи в живота им (пак там).

Основните принципи, отразени в рамката за оценка на ефективността на работата и характерни за семейно - ориентирания подход са: избор, свързан с дефинирането на семейството, избор по отношение на това, кой взема решения в семейството, избор, свързан с това, кой ще се възползва/участва от услугата, избор, свързан с отношенията между семейството и професионалистите, избор, свързан с обмена на информация, избор, свързан с идентифицирането на проблемите и нуждите, целите и интервенцията, ограничен, но информиран избор и решения (Petr, 2003, p.117-122).

## **Втора глава. Структура и организация на емпиричното проучване**

### **2.1. Цел и задачи на емпиричното проучване**

Целта на емпиричното проучване е очертаване на основни характеристики и резултати от работата със семейства на деца в риск в практиката на социалните услуги в общността. Тези резултати могат да потвърдят или отхвърлят изследователската хипотеза, относно прилагането на семейно-ориентиран подход и ефективността на практиката на социална работа в България по отношение работата с биологичните семейства на децата в риск.

**За осъществяване на целта са формулирани следните конкретни задачи:**

- да се проучи разбирането за детско благосъстояние, семейно-ориентиран подход в социалната работа, бариерите и подкрепящите фактори пред прилагането на подход, ориентиран към семейства;
- да се проучи и анализира удовлетвореността на родителите от подкрепата, която получават в социалните услуги в общността;
- да се проучат и анализират основните потребности на деца в риск от гледна точка връзките с техните родители и основните фактори, които имат значение при запазването на тези връзки при настаняване извън семейна среда;
- да се проучат и анализират практиките за работа със семейства на деца в риск в услуги в общността от консултативен и резидентен тип;
- да се проучи нивото на ефективност при работа с родители от гледна на самите деца, родители и професионалисти и да се предложат индикатори за определяне на ефективността на социалната работа със семейства на деца, ползващи услуги в общността.

### **2.2. Методология на емпиричното проучване**

Емпиричното изследване е осъществено чрез прилагане на програма включваща както количествени, така и качествени методи. Обобщено броят на достигнатите изследвани лица е следният:

- 44 професионалисти, изследвани чрез онлайн въпросник
- 77 деца, изследвани чрез въпросник
- 15 родители, изследвани чрез дълбочинно полуструктурирано интервю
- 70 професионалисти, изследвани чрез дълбочинно полуструктурирано интервю (21 интервюта) и фокус група (10 фокус групи)
- 10 социални услуги изследвани чрез наблюдение.

#### **2.2.1. Количествено проучване сред професионалисти, работещи в системата от социални услуги и подкрепа.**

Количественото проучване е осъществено чрез онлайн програмиран въпросник сред професионалисти в социалната сфера, работещи в НПО, държавни и общински структури, включително доставчици на социални услуги за деца. Въпросникът за професионалисти съдържа 16 въпроса, от които 2 отворени и 14 затворени, обединени в няколко блока: разбиране и фактори, допринасящи за постигане на детско благосъстояние (3 въпроса); разбиране и нагласа за прилагане на семейно-ориентиран

подход в социалната работа (5 въпроса); ефективност на работата със семейства (4 въпроса); и демографски блок (4 въпроса).

Планираната и реализирана извадка има за цел да покрива няколко важни критерия: Географско покритие; Разнообразие от доставчици на социални услуги; Разнообразие от социални услуги: Разнообразие от целеви групи на социалните услуги.

### **2.2.2. Количествено проучване сред деца и млади хора, които ползват услуги в общността**

Количественото проучване е осъществено чрез въпросник за самостоятелно попълване сред деца и млади хора, настанени в различни форми на резидентни услуги в общността и приемна грижа. Разработен е въпросник с общо 10 затворени въпроса, от които 3 демографски и 7, свързани с ключови индикатори относно: период на ползване на услугата, място на живот, преди ползване на услугата, комуникация със семейството, учене и планове за бъдещето, както и основни потребности след напускане на услугата.

Проучването използва типологична извадка, която отчита място на предоставяне и вид услуга. Проучването е осъществено сред деца и млади хора, които ползват услуги в общността от резидентен тип като ЦНСТ, ПЖ, НЖ и приемна грижа в гр. София, гр. Велико Търново, гр. Стара Загора и гр. Габрово. Основанията за избор на тази целева група респонденти и съответно видове резидентни услуги в общността произтича от целите на проучването, свързани със събиране на информация относно комуникацията със семействата в случай на настаняване извън семейна среда, както и от възможността да се получи релевантна информация относно период на престой и планове за бъдещето.

Планираната и реализирана извадка има за цел да покрива няколко важни критерия: Географско покритие; Разнообразие от доставчици на социални услуги; Разнообразие от социални услуги; Възраст на децата и младите хора: над 14 г. възраст.

### **2.2.3. Качествено изследване сред родители на деца, ползващи социални услуги в общността, и професионалисти, предоставящи социални услуги**

Качествено проучване е осъществено чрез дълбочинно полу структурирано интервю и фокус групи сред професионалисти и родители на деца в риск и ползващи социални услуги в общността. Изборът на тези изследователски методи е обусловен от необходимостта за задълбочено проучване на мнението, нагласите и мотивацията на изследваните лица. Акцентът в интервютата и фокус групите е поставен върху изясняването на основни изследователски въпроси, като за целта са разработени 3 ръководства: ръководството за дълбочинно интервю с професионалисти и ръководството за фокус група с цел събиране на информация относно работата с родители в услугите съдържат теми по основните параметри, свързани с качеството и ефективността: организация и процес на предоставяне на услугите, резултати и промени в живота на децата и техните семейства; ръководството за интервю с родители се фокусира върху потребности, съответствие на услугите на тези потребности, удовлетвореност и участие в процеса на оценка и планиране.

Подборът на респонденти е извършен чрез разработване на типологични критерии: вид услуга, за да бъдат покрити максимално широк кръг услуги за деца както в риск, така и с увреждания, населено място, за да бъдат осигурени достатъчно професионалисти, работещи в различни социални услуги, и наличие на различни доставчици на тези услуги. Подборът на родители е осъществен по два основни метода : „снежна топка“ и рекрутиране от доставчици на услуги. Първа стъпка при прилагането на „снежна топка“ е рекрутиране на респонденти, които отговарят на критериите за подбор, а именно родители на деца, ползващи социални услуги в общността. Втората стъпка е идентифицирането от самите респонденти на други родители, които отговарят на тези критерии. За да се постигне разнообразие от участници, са поканени и родители от самите доставчици на услуги и в проучването са включени отзовалите се.

#### **2.2.4. Наблюдение на модела на работа с родители в социални услуги в общността**

Осъществено е структурирано наблюдение на работата на социални услуги в общността. Наблюдението като планиран и организиран процес дава възможност за получаване на информация относно реално съществуващи условия и процеси в услугите. Структурираността предостави възможност за ясно и точно определяне на параметрите за наблюдение, времето необходимо за осъществяване, както и вида на услугите, които се наблюдават. Разработен е протокол за наблюдение, който включва основни индикатори, свързани с модела на работа с родители по отношение на условията на предоставяне, процеса и ориентацията към резултатите. Наблюдавани са следните услуги: Център за обществена подкрепа, Център за настаняване от семеен тип за деца с увреждания, Център за настаняване от семеен тип за деца без увреждания, Дневен център и Преходно жилище. Включени са по две наблюдения от тип услуга.

### **2.3. Методи за обработка и анализ на данни**

- **Анализ на количествени данни**

Данните от количествените проучвания са обработени със статистическия пакет SPSS. Данните от затворените въпроси са обработени със статистически разпределения, а от отворените въпроси - с качествен анализ на съдържанието.

Данните от количественото проучване сред професионалисти са интерпретирани в зависимост от ключови индикатори, свързани с разбиране и нагласа за осъществяване на семейно-ориентирана практика в социалните услуги за работа с деца. Данните от количественото проучване сред деца са интерпретирани по отношение на това доколко младите хора, настанени в услуги от резидентен тип, поддържат отношения със своите родители, влиянието на фактори като място на живот преди настаняване, период на престой в услугата, възраст на децата за запазване и поддържане на тези отношения, както и условията за работа с родители в услугите.

- **Качествен контент анализ**

Всички интервюта и фокус групови дискусии са записвани при информираното съгласие на изследваните лица и са провеждани в подходяща среда, която гарантира ефективност на комуникацията. Наблюденията са отразявани в протокол за наблюдение. За анализ на качествените данни е използван качествен контент анализ.

Основният елемент на анализ са кодиращи категории, обусловени от основните изследователски теми и произтичащи от данните.

Анализът включва използването на техники за аналитична индукция, за да се изследват данни за ключови думи и явления, описващи „потребности“, "нагласи" и "удовлетвореност" от страна на различните участници и услуги. Тези ключови думи описват както нагласите, така и опита на участниците във връзка с изследователските въпроси. Тези ключови думи стават под-теми, които са основа за обобщения и общи съждения.

#### **2.4. Организация и етика на проучването**

**Организацията на проучването** включва разработване и тестване на инструменти и декларации за съгласие, разработване на извадка, осъществяване на комуникация с респондентите, програмиране/размножаване на инструментите, разпространение и провеждане на проучването. Проучването е проведено в периода октомври 2017 г. (количествено проучване сред професионалисти), юни-юли 2018 г. (количествено проучване сред деца и млади хора, настанени извън семейна среда), януари 2017 г. – юни 2018 г. (качествено проучване сред професионалисти, ръководители на услуги и родители), януари – юни 2018г. (наблюдение на работата на социалните услуги).

В хода на събиране на данни са спазени основните **етични принципи** при реализиране на проучвания. Те са конфиденциалност на информацията, уважение към мнението на респондентите, информирано съгласие относно целите и задачите на проучването, възможност да откажат участие, както и да напуснат проучването във всеки момент, в които се чувстват несигурни или не желаят да отговорят на въпросите. По отношение на различните фази на проучването са осъществени действия, за да се гарантира качество и да се спазят всички етични принципи: разработени писма до институциите, които са отговорни за предоставянето на услуги, за да се осъществи връзка и да се представят целите и задачите на проучването, както и начина на събиране и анализ на данните; разработени са декларации за съгласие за всички групи участници, като тези за деца имат и текст за съгласие от страна на отговорните възрастни. По време на осъществяването на проучването са предприети съответните действия, така че да се осигури качество и да се гарантира конфиденциалност. При самостоятелното попълване на въпросници за респондентите е осигурено достатъчно време и възможност да попълнят, да откажат част от въпросите или да получат разяснение.

Специално внимание е отделено на етичните принципи, свързани с участието на деца в проучвания. Основните принципи са свързани с възможностите за участие на децата, съгласието от тяхна страна, както и от страна на възрастните, които са отговорни за тях. В хода на проучването, принципите са спазени чрез информиране и дискусия с децата относно целите и задачите, значението на тяхното мнение за събирането на данни, използването на данните, както и възможността да не отговорят на въпроси, за да уважим гледната точки и чувствата им. При предоставянето на въпросниците, децата са информирани относно конфиденциалността и анонимността на достъпен език. Те получават информация за това, че не се събират данни относно техните имена, както и имената на техните родители, близки и местата, където живеят. Децата са информирани и относно възможността да използват подкрепа от възрастни, ако се

нуждаят от такава, но че е важно тяхното мнение, а не това на възрастния. Във връзка с попълването на въпросника, е разяснено и това, че няма правилни и грешни отговори и те могат да отговорят както смятат, че е вярно и важно за тях самите.



## Трета глава Резултати и анализ на данни от емпирично проучване

### 3.1. Статистически анализ на данни от количествено проучване сред професионалисти

Количественото проучване сред професионалисти предоставя информация относно разбиране и показатели за детско благосъстояние, разбиране за семейно ориентиран подход в социалната работа, пречки и помагачи фактори при работа със семействата и ефективността на подкрепата. Данните от проведеното проучване показват, че професионалистите дефинират детското благосъстояние като качество на живот на децата, и задоволяване на техните физически, емоционални и социални потребности. В този смисъл, голяма част от получените отговори в осъщественото количествено проучване свързват детското благосъстояние директно с правата на децата и осигуряване на възможности за тяхното прилагане. Данните показват, че сред водещите показатели със 71 % преобладава категорично отговорът, който определя животът в семейна среда като ключов показател за осигуряване на детското благосъстояние. В допълнение, голяма част от участниците (33%) споделят като водещ фактор и стабилните отношения между родителите, с ясно разграничени роли (Графика 1).

Графика 1. Фактори за детско благосъстояние



В допълнение, 51 % от професионалистите, участвали в изследването, определят като основен подход в социалната работа семейно - ориентираният, който да осигури подкрепа за родителите и работа със семейната система, за да се постигне и повиши детското благосъстояние. Анализът на отворените въпроси показва, че професионалистите, участвали в изследването разбират и определят семейно –

ориентирания подход като „подкрепа и работа със семейството“, „семейството да е в центъра на работата“ и „признаване на водещата роля на семейството“. В допълнение, те разглеждат като водещи компоненти на подхода разбирането и методите на социална работа, които са насочени към „семейството като система“ и приемат „детето като част от тази система“, гарантират „участие на детето и семейството“ и са ориентирани към „наблягане на силните страни.“

Данните от проучването показват, че основните принципи, свързани с прилагане на семейно - ориентиран подход, предполагат оценка на потребностите на цялото семейство (70%), а не на отделни негови членове, която в същото време да даде информация и гарантира, че семейството има капацитет и ресурси за разрешаване на проблемите (70%). В този смисъл семейството застава в центъра на професионалните усилия (65%), а професионалистите имат данни и информация за потребности, която им осигурява възможност за планиране на подкрепа за семейството като цяло (63%).

Мнението на професионалистите, участвали в изследването относно това, доколко работата със семейства е ефективна показва, че 78 % от тях определят работата и подкрепата за семейства в социалните услуги в общността като неефективна. (Графика 2).

**Графика 2. Ефективност на работата със семейства**



Основанията за тези отговори могат да се търсят в липсата на услуги, директно ориентирани към подкрепа на родителите, политиката в страната, насочена предимно към закрила на децата, липса на семейно - ориентирана политика, с неизяснени докрай модели за работа със семействата, липса на стандарти и индикатори за измерване на ефективността на услугите като цяло и др.

Според 67 % от участниците в проучването обаче, основният фактор, затрудняващ работата със семейства, е родителската безотговорност. Тези данни показват, че според професионалистите причините за ниската ефективност са свързани на първо място с проблемите на клиентите и по-точно с липсата на умения, родителски капацитет и отговорност. В допълнение, 50 % от участниците в проучването подреждат сред трите основни фактори, пречателни за ефективната работа, и липсата на доверие във възможностите на семействата и липсата на умения за работа с родители сред социалните работници.

По отношение на факторите, помагачи и улесняващи ефективната работа със семейства, на водещо място (75%) е посочен фактор, свързан с това, че родителите се грижат за детето си, а сред първите три фактора е и този, свързан с активността на родителите спрямо услугата (40%), „родителите идват на среща в услугата“.

Тези данни показват, че професионалистите разбират и имат нагласа да осъществяват ефективен помагач процес, когато са налице доброволни клиенти, които са успели да дефинират потребностите си, склонни са да сътрудничат на социалните работници, самостоятелно полагат усилия да променят житейската ситуация, в която са попаднали, грижат се за детето си, отговорни са, имат социални умения и др.

Данните показват тенденция към развитие на разбиране на семейно-ориентирания подход и нагласа у професионалистите за работа със семейства на деца в риск. Ефективността на тази работа се свързва най-вече с грижата и отговорността, проявени от самите родители, и после с уменията и доверието на професионалистите в силните страни и ресурсите на семействата. В този смисъл, може да се приеме, че сред участниците в изследването е налице разбиране по-скоро за активност от страна на семействата и по-малко за проактивна работа със семейната система по промяна на ситуацията и подкрепа за развитие.

### **3.2. Статистически анализ на данни от количествено проучване сред деца и млади хора, настанени в услуги в общността**

Количественото проучване сред деца и млади хора, настанени извън семейна среда предоставя информация относно основните фактори, които оказват влияние върху общуването с родители и близки в периода на раздяла със семейството. Сред тях са период на престой в резидентна услуга, място на живеене преди настаняване, възраст на децата.

Първият фактор е мястото на живот преди настаняване извън семейна среда. Данните от проведеното проучване показват, че преобладаващата част от децата и младите хора (43 % и 11%) са живели в специализирана институция или друга услуга от резидентен тип преди настаняването в настоящата услуга. Прави впечатление, че едва 22 % от участвалите в проучването идват от семейна среда.

Друг фактор е продължителността на настаняванията извън семейна среда, включително и последната услуга. Средният период на престой в услугите от резидентен тип, където децата са разделени с техните семейства и близки, е 3 години. Прави впечатление, че по-голямата част от децата са разделени от семействата си за период между 2 и 5 години (42%). 20% от участвалите в проучването деца живеят извън биологичните си семейства повече от 5 години, като има 4 %, за които този период е по-дълъг от 10 години. Само 38 % от децата са настанени в услуга от резидентен тип преди по-малко от 1 година.

Следващият фактор е степента на общуване с близките и родствениците в периода на настаняване извън семейна среда. Данните показват, че при сравнително дългият престой извън семействата си, децата общуват най-често с приятели в услугата (47%) или извън нея (37%) (Графика 3).

Този резултат се обяснява, от една страна, с възрастта на участниците в проучването, която обуславя ориентацията към общуване с връстници. От друга страна, обаче, твърде niskият дял на общуващите с родителите (5%) и близките (9%) показва, че престоят в услугата и моделът на работа с децата, настанени извън семействата си, не предполага активни срещи и контакти с родители и родственици.

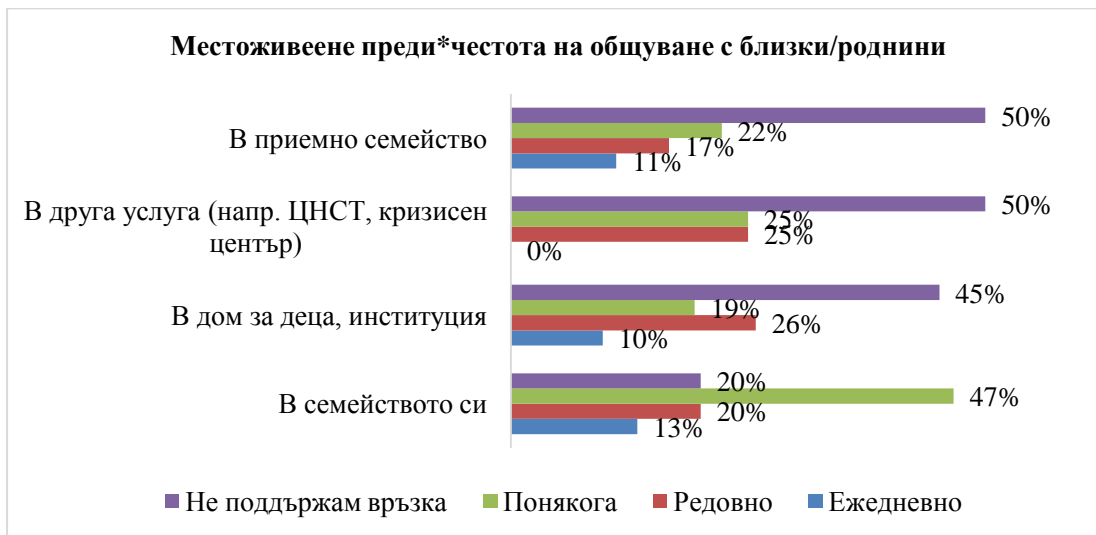
Графика 3. Общуване на децата и младите хора



Другият фактор е възрастта на децата. Анализът на данните показва, че колкото по-големи са децата, настанени извън семейна среда, толкова по-рядко общуват или не поддържат връзка с родителите и близките си. 33 % от децата между 12-15 г. и 48 % от децата над 16 г. не поддържат връзка с родителите и близките си.

Данните показват значима връзка между факторите местоживееене на децата преди настаняването извън семейна среда и честотата на общуването с родителите и близките им. Графика 4 показва, че 50 % и съответно 45% от децата, живели в приемно семейство, услуга от резидентен тип или специализирана институция, преди настаняването в услугата не поддържат връзка с родителите и близките си. По-нисък значително е този процент при деца, които се настаняват в резидентна услуга директно от семейства си. Честотата на общуване също показва зависимост от фактора местоживееене преди настаняване в услугата. Данните показват, че ежедневна връзка с близките си поддържат децата, които преди услугата са живели в семейна среда (биологично или приемно семейства).

Графика 4. Съотношение местоживееене преди настаняването в услуга и честота на общуване с родители и близки



В допълнение анализът на факторите престой в услугата и честота на общуване, показва, че колкото по-дълъг е периодът на настаняване извън семейна среда (над 2 години), толкова по-голяма е вероятността да се прекъсне връзката с биологичното семейство и близки.

Емпиричното проучване сред деца, настанени извън семейна среда, показва, че връзките между тях и биологичното им семейство често се прекъсват и това прекъсване зависи от различни фактори, водещи сред които са настаняванията извън семейна среда, периода на престой в услугите от резидентен тип и приемни семейства, както и възрастта на децата. Тези данни поставят въпроса за това доколко в рамките на резидентните услуги и приемни семейства съществува разбиране и модел за запазване на връзките с биологичните семейства и работа по промяна на семейната ситуация, за да се осигурят възможности за успешна реинтеграция.

### **3.3. Контент анализ на данни от качествено проучване сред професионалисти**

Основните теми, които са открити посредством контент анализ на данните от проучването са свързани с липсата на модел за работа със семейства в риск, противоречив модел за управление на случай в социалната работа със семейства, проблеми при работа с родители при настаняване извън семейна среда от страна на ОЗД и резидентните услуги, както и степента на участие на родителите в процеса на закриване на специализираните институции за деца в страната.

- **Липса на модел на работа със семействата в риск в услугите от консултативен тип**

Според участвалите в проучването професионалисти в страната все още не е създаден модел за подкрепа на семейства. Системата за закрила е ориентирана към децата и защита на техните права, често дори от техните родители. Липсващият модел на работа със семействата, според професионалистите, е валиден не само за децата, които по различни причини са разделени от тях. Обобщението, което се прави е, че в целия процес на подкрепа от страна на социалните услуги „родителите липсват, семейството липсва“ (Интервю, професионалист).

Темата за работа със семейства се артикулира основно при случаи на раздяла на децата от техните родители и/или реинтеграция в семейна среда на настанени извън семействата си деца. Сред основните затрудняващи фактори работата със семейства се посочва това, че задачите на специалистите по отношение на работата с родителите не са ясни, няма координация между различните участници в процеса на оценка и планиране, оценките на детето и семейството са отделни и често несъгласувани, „няма обща оценка как може да функционират заедно. Никой не вижда как функционира семейството заедно с детето. Прави се реинтеграция, без да са се срещали.“ (Интервю, специалист)

- **Противоречив модел за управление на случай в социалната работа със семейства**

Постигането на ефективна подкрепа за цялото семейство е свързано, според участниците в проучването, с ясен модел на управление на случай, който трябва да се следва формулата, едно семейство - един план - един водещ на случая. Този модел трябва да гарантира целенасоченост и да се реализира с участието на всички членове на семейството.

Данните показват, че в практиката на социалните услуги и подкрепа, често управлението на случай, което включва няколко социални работника от различни ОЗД, не води до съвместно решение по отношение на родителския капацитет и възможността за разрешаване на проблемите. Допълнителен фактор в случаите на реинтегриране е разделянето на работата с детето и с неговото семейство, като с детето работи екипът на резидентната услуга, а с родителите - социалните работници, водещи на случая от ОЗД.

Освен това, често липсва ясна преценка на рисковете и необходимостта от закрила, а отделянето от семейството, липсата на работа на родителите и трудните решения за реинтеграция, водят до трайни раздели. Липсата на координирани усилия между отделите, липсата на контрол върху работата им, забавянето и намесата на личния фактор, при липса на добри системни връзки водят до това, че веднъж изведено от семейна среда, детето много трудно се връща към нея.

- **Проблеми на работата с родители при настаняване извън семейна среда от страна на ОЗД**

Работата с родители, когато детето е настанено извън семейна среда се поема от ОЗД по местонахождение на семейството, т.е. органа, извел детето от семейна среда. Налични са данни, че много често, социалните работници не успяват да осъществят подкрепа на родители, чиито деца „са взели“.

„Оттам започва едно много дълго оценяване и едно много дълго изучаване, говоря за отдела, на чиято територия е нейният адрес. Не може да си го позволяваме това нещо. Недопустимо е. Не може три месеца, защото толкова е, започват се едни оценки – срещи разговори, жилищни условия, доходи, всичко доказано, всичко прегледано. Отново всичко се завърта – оценка на капацитет, Център за обществена подкрепа, и това продължава и до момента.“ (Фокус група, специалисти услуги).

Не рядко с оценката на родителския капацитет в случаи на превенция на раздялата или реинтеграция се ангажират и социални услуги. Тяхното мнение обаче, не винаги е водещо при вземането на крайно решение. Освен това, настаняването в резидентна услуга често води до снемане на случаите от активна работа, което е въпрос, свързан с капацитета на ОЗД.

- **Проблеми на работата с родители при настаняване извън семейна среда от страна на резидентните услуги**

Позицията на екипите на резидентните услуги има няколко основни елемента, свързани с работата с родителите на настанените деца.

На първо място, е налице развитие на негативно отношение спрямо родителите, тъй като професионалистите се грижат всекидневно за децата и виждат последствията от раздялата. Причините за това най-често са породени от проблемите, довели до извеждане, които са тежки и свързани с недобро функциониране на семействата, нередко и поради насилие в семейната среда.

На второ място, процесите на реинтеграция поставят пред персонала на резидентните услуги нови задачи и предизвикателства, за които те не винаги имат достатъчно подготовка и капацитет.

„Нямаме специални правила за работа с родители или посещения, но сме отворени, ако решат да дойдат. Не знам кой работи с родителите“ (Интервю, професионалист)

Допълнителен фактор, затрудняващ работата с родители на ниво резидентна услуга, е и ниската степен на участие на семействата при вземане на решение за настаняване и изцяло съобразяване с нуждите на системата за сметка на потребностите на семейството и евентуални цели, свързани с поддържане на контактите.

„Имаме две деца без увреждания и бащата не беше съгласен да бъдат тук, защото там му е било по-удобно да ходи да ги вижда. Но те ги преместиха, защото прецениха, че там средата не е подходяща за тях.“ (Фокус група, професионалисти услуги).

Наличната информация показва, че не е налице контекст за предоставяне на услугите, в рамките на които да са създадени условия за работа и подкрепа на родителите на децата, настанени в резидентни услуги. Опитите на професионалистите от резидентните услуги да установят връзки с родителите често се тълкува като намеса в работата на другите социални служби. Данните показват, че разделянето на работата с детето от работата с неговото семейство пречат прилагането на системен подход, при които социалната работа да се осъществява с цялото семейство.

По отношение на организацията и функционирането на услугите и ориентацията към семейството, данните показват наличие на нагласа за промяна, но липса на определен модел и оттук липса на практика по прилагането му.

Ръководителите на услуги споделят, че няма специално определен и обучен професионалист или професионалисти, чиято задача да е свързана конкретно с подкрепата на семействата. В допълнение, те информират, че не са налични обучения на персонала на услугата за работа с биологични родители или ако такива са провеждани, те са по-скоро изключение. В работното време на персонала не са

включени часове за посещение в дома на биологичните родители или работа извън услугата (работа с институции, биологични семейства, близки родственици). Воденето на случай в услугите от резидентен тип, доколкото се осъществява ефективно е задача на социалните работници, но оценката на потребностите и планирането на дейностите се отнася само за живота на детето в услугата и не включва интервенции по възстановяване на контактите с неговото семейство.

Задачите на резидентните услуги, според интервюираните, са по-скоро ориентирани към подготовка за самостоятелен живот в общността, отколкото към връщане в семейна среда. В допълнение, участниците споделят, че често те „заместват“ родителите, като вземат решения вместо тях за различни аспекти от живота на децата, разписват документи, избират училища, лични лекари и т.н.

Данните показват, че опитът в резидентните услуги „да се предложи семеен модел“ често се разбира като заместване на семейството, а не работа с него (Интервю, професионалист, ЦНСТ за деца без увреждания). Нещо повече, няма идентифицирани правила за запазване или предаване на родителската отговорност, за договаряне на престоя и съобразяване на живота в резидентната услуга или приемната грижа със семейния модел.

Участието на семействата на настанените деца в процеса на оценка на потребностите и планиране е ограничено. От една страна, прекъснатите връзки пречат участието, поради липса на информация за това къде живеят родителите и дали биха желали да се включат в тези срещи, а от друга, липсата на отношения и отнетата родителска отговорност водят до пасивно участие.

В резултат на този процес на предоставяне на услугите от резидентен тип и настаняването извън биологичното семейство резултатите за децата и родителите често са свързани с продължителна раздяла. Наличните данни показват, че работата със семейства не е приоритет в тези услуги, няма модел за формиране на родителски умения, сроковете на престой зависят от възрастта на децата (навършване на пълнолетие), реинтеграциите са малко.

- **Ролята на родителите в процеса на социална реформа в страната**

Според част от участниците в проучването, резултатите от последната голяма реформа в системата за закрила на деца – деинституционализацията, са директно свързани и зависят от това доколко се подкрепят биологичните семейства да отглеждат децата си.

„Ние ще постигнем целите на деинституционализацията и целите на работата си с деца и родители, когато ОЗД започнат да работят с бабите и родителите.“ (Фокус група, професионалисти)

Основен проблем в системата за работа с деца и родители е въпросът за отговорността и за разпределянето и между семействата и професионалистите. От една страна, според професионалистите, част от родителите нямат капацитет и имат нужда от подкрепа, а от друга, често е налице липса на ангажимент и дори желание у родителите да се грижат за своите деца.



Проблемът, който се поставя от всички професионалисти по сходен начин и със сходни поуки, е свързан с липсата на ясен модел за развитие на капацитета на родителите и от тук на неясни решения за настаняване в услуги и преместване, при механично спазване на критерия „близо до родителите“. При планирането и реализирането на решенията по случай, всички професионалисти работят с допускания и очаквания, без ясен модел за подкрепа на семействата, за които предварителните оценки са показвали възможност за възстановяване на връзките с родителите.

Почти 18 г. след началото на създаването на система за закрила на детето, професионалистите вече разбират, че разделянето на подкрепата за децата и техните родители, липсата често на системна работа със семейството, води до ниска ефективност, до раздяла на децата и родителите и като краен резултат не се постигат целите на социалната работа. Данните показват, че е налице тенденция резидентните услуги и приемните семейства да заменят биологичните семейства и вместо да работят за подкрепа на връщането в семейна среда след разрешаване на проблемите, довели до извеждането на децата, да създават алтернатива на семейната система.

#### **3.4. Контент анализ на данни от качествено проучване сред родители**

Темите, идентифицирани чрез контент анализ на интервюта с родители, са свързани с комплексния характер на проблемите в семейна среда, основните им потребности и степента на участие в оценка и планиране при предоставяне на социални услуги.

- **Комплексен характер на проблемите и потребностите на родители на деца, ползващи социални услуги**

Преобладаващата част от интервюираните родители посочват редица проблеми и предизвикателства, сред които могат да се открият: справяне с бедността; справяне с поведението на децата; развитието на умения и капацитет за осъществяване на родителските отговорности; справяне с проблеми в семейството; справяне с конфликти.

Те споделят, че проблемите им възникват най-вече, защото са „бедни, нямат работа, нямат завършено образование“ (Интервю, родител). Тези базови проблеми водят до напрежение в семейните отношения, раздяла с партньорите и когато броят на децата е по-голям това поражда проблеми и с тяхното поведение. Тук е необходимо да се отбележи, че част от интервюираните родители също са отглеждани за известно време извън семействата си. Последствията от това са свързани с липсата на модел за справяне както със семейните взаимоотношения и проблеми, така и с посрещане на базовите нужди на техните собствени деца.

Данните показват, че за различните групи родители са налице и специфични групи проблеми. Например родителите на деца с увреждания срещат трудности с признаването на факта, че детето им има затруднения в развитието, изчаквайки „да порасне и да проходи и проговори“ (Интервю, родител на дете с увреждане). Друга група проблеми насочват към липсата на информация относно наличните услуги, страхове (особено сред ромската общност „да не ни вземат децата“), недоверие към социалната система („те нищо не могат да направят“) (Интервюта, родители)

- **Нагласи и потребности на родителите на деца, ползващи социални услуги**

Данните показват, че родителите са склонни да търсят подкрепа от социалните услуги, но предимно в случаи на дефинирани от тях като „сериозни“ проблеми. Според много малка част от участниците социалните услуги имат възможности да им помогнат при гореизброените проблеми, освен да им осигурят финансова подкрепа с еднократен характер и в малък размер. Според тях, системата за закрила не подкрепя оставането на детето в семейството, а напротив, често им се предлага извеждане и настаняване извън семейна среда. Тези настанявания често са единственото решение, но водят до трайна раздяла, разкъсване на връзки, трудна реинтеграция и негативни последици както за детето, така и за родителите. Родителите не се чувстват достатъчно подкрепени в усилията да запазят контакти с детето си. Постепенно те губят родителската си отговорност и на практика връзката с децата си.

- **Участие на родителите при оценката и планирането на интервенции и услуги**

Преобладаващата част от интервюираните родители споделят, че не са информирани относно процеса на оценка и планиране на работата с тях или с техните деца. Те получават информация, когато вече този процес е завършен и рядко имат възможност да споделят мнение. Част от тях споделят добри впечатления от социалните услуги, но коментират и проблеми като „липса на индивидуален подход, липса на достатъчно специалисти, професионалната подготовка, транспортни затруднения, проблеми с физическия достъп, материалната база и др.“ (Интервюта, родители)

По-голямата част от интервюираните споделят, че достъпът и възможността за участие не винаги е осигурен, участието в процеса на оценка и планиране на работата по случай е информативно и съгласувателно, услугите не работят с цялото семейство, решенията се вземат от професионалистите, родителите не са запознати и не участват в оценка на резултатите и промените, услугите не се предлагат в мястото на живот на семейството. Данните показват, че само малка част от родителите получават ефективна подкрепа при ползването на социални услуги.

### **3.5. Анализ на данни от наблюдения**

Основните индикатори за осъществяване на наблюденията на работата на социалните услуги бяха разпределени в няколко области: условия за предоставяне на услугата, процес на предоставяне и ориентираност към резултатите.

По отношение на сградите и помещенията за предоставяне на услугите, данните показват, че има както новопостроени сгради, основно за услугата ЦНСТ или ЦОП, така и сгради на бивши специализирани институции, в които са отделени помещения за ДЦ, ПЖ и ЦОП. Това ситуиране на услугите в различни сгради оказва влияние и върху наличието/липсата на помещения за работа с родители.

В услугите от тип ЦОП такива помещения са предвидени, но често не са отделени специално за тези срещи, а се използват и за срещи на екипа и дейности с деца. В ЦНСТ, ПЖ и ДЦ няма специални помещения за срещи с родители, независимо дали са за деца с увреждания или за деца в риск. Всички налични помещения за срещи с

родители са обзаведени със столове и дивани, което позволява да се осъществяват разговори и обстановката е предразполагаща.

По отношение на планирането на срещите и времето за осъществяване се наблюдава значима разлика между услугите от типа ЦОП и ДЦ и услугите от резидентен тип.

Обикновено срещите с родители в дневните и почасови услуги са планирани и продължават около 1 астрономически час, докато в резидентните услуги за деца с и без увреждания такова време не е отделено и планирано. Срещите са кратки и зависят от това каква е темата и чия е инициативата.

Основните теми, които се обсъждат по време на срещите с родители, в услугите, които предполагат престой на детето, независимо дали е дневен или постоянен, са свързани най-често с поведението на детето, условията на престой, времевите граници, основните дейности и др. Не са идентифицирани теми, насочени към развитие на родителските умения, напасване на правилата за престой в услугата и в дома на семейството, договаряне на правила, участие на родителите във вземане на решения относно правилата на престой и основните дейности, както и уточняване на моделите на работа и развитие на социални умения в семейна среда.

В услугите, които не предполагат престой на детето, обсъжданите теми са насочени към развитие на родителския капацитет и решаване на проблеми от различно естество, свързани със семейната ситуация и отглеждането на децата.

Видовете срещи, които се провеждат са основно срещи за уточняване или информиране относно плана за работа или срещи за договаряне на правила за престой. Първият вид срещи често са планирани и се осъществяват по предварителен ред и теми от водещите на случаите. Вторият вид срещи не са планирани, често са по инициатива на родителите, осъществяват се от дежурните на смяна, кратки са и не променят всекидневието в услугата. Наблюдавани са и ситуации, при които, ако срещите не са планирани, родителите не са добре приети, налага се да изчакват дълго време, нямат достъп до децата си, нямат достъп до помещенията.

По отношение на протичането на срещите, прави впечатление, че често инициативата за провеждане е на специалистите, решенията се вземат предимно от тях, договаряне на последващи срещи рядко се случва. В допълнение, наблюденията показват, че няма определени професионалисти, които да осъществяват срещите с родители и често те се провеждат от тези, които в момента на срещата са в услугата.

Степента на ориентираност на срещите като планиране, протичане и постигнати договорености към конкретен резултат е дискуссионна. Поради факта, че често тези срещи не са планирани, на тях не се очаква да се постигнат договорености, които да допринесат до постигане на целите в индивидуалния план за работа или грижа.

Данните от наблюденията показват, липса на ясен модел като условия, процес и резултати за работа с родители и семейства както в услугите от консултативен тип, така и в дневните и резидентни услуги. Доколкото такива практики се наблюдават, те са свързани предимно с инициатива и активност от страна на специалистите.

## Обобщение и изводи

В резултат на направените анализи и проучвания може да се твърди, че целта на дисертационния труд е изпълнена, направено е проучване и оценка на ефективността на социалната работа със семейства на деца в риск от гледна точка прилагането на цялостен подход, ориентиран към семейството. Изследва се доколко е ефективна практиката на социална работа със семейства на деца в риск в социални услуги в общността от гледна точка на децата, семействата и професионалистите. Проучени са условията за прилагане на семейно-ориентиран подход за подкрепа на семействата на деца в риск.

В обобщение могат да се направят следните изводи:

1. Анализът на теоретичните основи на социалната работа показва, че работата със семейства се разглежда през различни теоретични перспективи и се появява още с развитието на психосоциалния подход при работа по случай, разглеждайки проблемите и тяхното разрешаване като част от работата не само с индивида, но и неговата среда.
2. Изследването на подходите към ефективна социална работа демонстрира два основни: ориентирани към подкрепа и развитие на индивида (дете – центриран, личностно-ориентиран и др.) или ориентирани към подкрепа и развитие на системата около индивида (семейно-ориентиран, общностно-ориентиран и др.). Анализът показва както предимствата на подход, ориентиран към семейството, за преодоляване на проблемите и цялостното функциониране на детето, така и технологични аспекти на прилагането на такъв подход в практиката. Те са свързани с поставяне на семейството в центъра на професионалните усилия: участие в дефинирането на проблема и избора на услуга, оценката на потребностите, планирането и реализирането на интервенцията, отношенията със социалните работници и анализът на резултатите.
3. Проучването на законодателството и политиките в България показва, че въпреки наличието на законодателство и политики, регламентиращи подкрепата за семейството и реализирането на родителските функции, наличните мерки за тази подкрепа се осъществяват чрез ограничен набор от социални слуги в общността.
4. Интерпретирането на ефективността се осъществява чрез степента, в която се постигат целите на социалните услуги и се свързва с една от областите на качество. Спецификите на различните услуги предполагат разработване на конкретна система от показатели за определяне на ефективността им.
5. Практиките по социална работа в услугите за деца в общността, дневни, консултативни и от резидентен тип, демонстрират, че не е налице утвърден модел на подкрепа на семействата, със съпътстващите му елементи организация и условия за предоставяне, процес на предоставяне, управление на случай, ориентираност към резултатите. Това е резултат от липсата на ясна концепция за работа с биологичното семейство, в центъра на работата все още е детето извън семейството.
6. Въпреки установеното наличие на определени условия и нагласи за прилагане на семейно-ориентиран подход, няма системни усилия за разработване и въвеждане в практиката на цялостен подход към социална работа, ориентирана към родното

семејство. Не са установени модели или добри практики, които да демонстрират визия за работа със семејството.

7. Установената липса на концепција за работа с родното семејство и практички ориентирани модели води до извода, че все още преобладаващата част от услугите в общноста работят предимно с децата, често резидентните заместват родното семејство и засилват възможностите за дълготрајна раздяла.

Анализът на теоретичните концепции и подходи, законодателство и политики, както и резултатите от емпиричното проучване подкрепят хипотезите на дисертационниот труд, а имено:

Първата хипотеза, че са налице теоретични основи и емпирични доказателства за ефективността на семејно-ориентиран подход в социалната работа од гледна точка на резултатите како за детето, така и за семејството како цело;

Втората хипотеза, че практиката на социална работа в Бугарија не е ефективна по отношение работата с биологичните семејства на децата во ризик;

Третата хипотеза, че ефективността на работа со семејствата во социални услуги во общноста може да биде повисока преку развитието и внедрявањето на подход, ориентиран кон семејството.

## **Препоръки**

Во резултат на истражувањето можат да се отправат следните основни препоръки:

### **Кон законодателство, нормативна база и политики, ориентиран кон подкрепа на семејствата**

- Неопходно е системен подход во поддршката на семејствата, јасно залегнал во законодателството
- Разработвање на стратегии и политики за активна семејна политика
- Создавање и внедрявање на модели на интегрирани услуги по целиот континуум од потреби со фокус услуги за сички семејства, услуги за уязливи семејства, услуги за семејства во ризик и услуги за семејства со тежки проблеми

### **Кон обучението и поддршката на професионалистите**

- Би било целесобразно воведувањето на учебна дисциплина, третирачка во прашањето за ефективността на социалните услуги изобшто, како и на работата со семејства, во частност
- Разработвање и прилагане на обучителни програми за продолжаващо обучение и поддршка, вклучително супервизија, во врска со модели за работа со семејства, спротиви, тешки семејства и др.

### **Ефективност и квалитет на поддршката за деца во ризик со акцент работа со семејства**

- Изработвање на Национална рамка од стандарти за квалитет и ефективност на услугите, преку која да се остварува мониторинг и оценка

- При разработването на рамка за ефективност на работата със семейства в рамките на социалните услуги в общността от съществено значение е да се индикират всички области, съобразно Европейската рамка за качество на социалните услуги: **Условия за предоставяне на услугата, Организация за предоставяне на услугата, Процес на предоставяне и Резултати.** Тези области трябва да бъдат разглеждани системно, защото ефективността на услугите е в пряка зависимост както от условията и организацията за предоставяне на услугата, така и от процеса. Авторът предлага примерен модел на Рамка и индикатори за измерване на ефективността на социалната работа със семействата, който би могъл да подпомогне практиката в тази насока. Европейската рамка за качество с основните и области и принципи, както и резултатите от емпиричното проучване са използвани като база, за да се разработи предложение за рамка с индикатори за ефективност на работата с родители в социални услуги в общността.

В таблица 1 е предложен модел и система от индикатори за проследяване и оценка на качеството и ефективността на социалните услуги от гледна точка работа със семействата на деца, ползващи такива в общността. При разработването ѝ са взети пред вид посочените базови области и принципи в процеса на планиране, предоставяне на услуги и анализ на резултати и промени за клиентите. Основните принципи, които би следвало да залегнат в подобна рамка, са свързани с добро управление, партньорство, компетентност на екипите, спазване правата на клиентите, участие на клиентите, холистичност и ориентация към резултатите.

**Таблица 1. Предложение за рамка на индикатори за мониторинг и оценка на ефективността от работата със семейства на деца в риск**

Аспект	Област	Индикатори за мониторинг за осъществяване на дейности	Индикатори за оценка на ниво промени на услугата и непосредствени ползи за клиента
Организация по предоставяне на услугата	Изисквания към доставчика на услугата	Наличие на разработен модел и план на услугата, ориентиран към подкрепа на семействата с ясни цели и очаквани резултати. Наличие на система за обратна връзка от ползвателите, включително деца и семейства. Наличие на система за мониторинг и оценка на предоставяната подкрепа на семействата. Наличие на специалисти с	Повишено съответствие на модела на услуга с потребностите на семействата. Проследяване качеството на услугата по отношение на подкрепата за цялото семейство. Удовлетвореност на семействата от получената подкрепа. Повишена компетентност на специалистите. Дял на специалистите, които

		<p>подходящо образование за работа със семейства.</p> <p>Наличие на обучение в услугата (първоначално и периодично) за работа със семейства.</p> <p>Наличие и периодичност на супервизия.</p>	<p>са получили допълнително обучение и супервизия.</p>
Процес на предоставяне на услугата	<p>Оценка на нуждите на клиента и планиране без дискриминация</p> <p>Изисквания към качеството на процеса на предоставяне на услугата</p>	<p>Наличие на ключов специалист, ангажиран с управлението на случай (семейство).</p> <p>Участие на семейството в процеса на оценка и планиране (брой срещи, предложения, отразени промени).</p> <p>Наличие на съвет на ползвателите на услугата и обществен съвет с участието на родители.</p> <p>Брой и вид предоставени услуги, ориентирани към запазване и/или възстановяване на семействата.</p>	<p>Степен в която е реализирано правото на семействата да участват в избора на услуги.</p> <p>Степен в която всички семейства имат достъп до индивидуална подкрепа /ключов специалист, възможност за избор/.</p> <p>Семействата са включени в процес на вземане на решение, те влияят и променят решенията, тяхното мнение и от съществено значение.</p> <p>Предоставените услуги са резултат от специфична индивидуална оценка и са насочени към активиране на ресурсите и подкрепа на силните страни на семейството. /отразено е какво може да прави и какви са силните страни/.</p>
Ползи и резултати от предоставяне на услугата	Ориентация към резултатите	<p>Цялостност и интегрираност на оценката – наличие на всички компонентни – история на живот, работа и доходи на семейството, социални връзки, семейни предизвикателства и социална мрежа, образователни и здравни</p>	<p>Услугата цели като краен резултат промяна на ситуацията на клиента и подобряване на качеството му на живот (семейството е устойчиво, семейната система е запазена и е наличен капацитет за справяне с предизвикателства).</p>

		<p>потребности, личностно развитие, силни страни и възможности.</p> <p>Целенасоченост на плана – осъществена връзка между цел, задачи, дейности и отговорности.</p> <p>Събира се периодична информация за планирането и постигнатите промени.</p>	<p>Семейството постепенно излиза от системата на услуги, намалява ползването на услуги или не ползва услуги.</p>
--	--	---	--

### **Заклучение**

Процесът на развитие на системите за подкрепа на децата и семействата в риск следва своя естествена логика, неразривно свързана с разбирането за детското благосъстояние и ролята на семействата в живота на децата.

Проучването на същността, основните характеристики и принципи на семейно-ориентирания подход в социалната работа показва, че той се отличава с приемане и работа със семейната система на всички нива на осъществяване на интервенцията - от анализ на потребностите, през планиране до реализиране на плановете. Прилагането му в социалната практика произтича от разбирането, че ефективен помагач процес при работа с деца може да се реализира, като се работи едновременно както с децата, така и с родителите. Спазването на правата на всички участници и подкрепата за развитие на силните им страни е гаранция за повишаване на детското благосъстояние и запазване на връзките в семейството, без да се стига до временно или по-дълго разделяне. Семейно-ориентираният подход се прилага в различни модели на услуги, класифицирани на различни нива на социална интервенция. Тези услуги имат специфични цели, осъществяват дейности и имат различна организация, осигуряваща достъп и подкрепа на родителите. Особено характерно за услугите за подкрепа на семействата, независимо от това дали работят с цялата семейна система или с части от нея, е промяната на ролите и нагласите на специалистите, от което произтичат и различни отношения между тях и родителите на децата.

Практиката на работа в социалните услуги в общността показва, че все още не е наличен ясен модел за работа с родителите на децата, които се нуждаят от подкрепа ли закрила. Тенденцията към развитие на професионално разбиране за ролята на семейството в живота на децата и търсенето на методи за реализиране е налична, но все още не е достатъчна, за да гарантира ефективна подкрепа.

Ефективността на работа със семействата в социални услуги в общността може да бъде повишена чрез развитието и внедряването на подход, ориентиран към семейството. Това предполага създаване на нормативна база, както законова, така и подзаконова и методическа, която да регламентира и стимулира работата със семействата на деца в риск в услугите в общността. Освен това е необходимо да се създадат, апробират и



оценят ефективни модели на работа с родители в социалните услуги в общността. Тези модели трябва да бъдат мониторирани и оценявани през национална рамка и индикатори за измерване на ефективността. Друг съществен фактор е и развитието на нагласи и компетентност за работа с детето в контекста на семейството от страна на екипите в социалните услуги в общността.

## **Приноси**

Приноси с научен характер:

1. Направено е всеобхватно теоретико-емпирично изследване на ефективността на социалната работа със семейства на деца в риск в социални услуги в общността.
2. Направен е задълбочен анализ на законодателството и политиките в страната фокусиран върху нормативната база и стратегическите политики във връзка с подкрепата на биологичното семейство.
3. За пръв път темата за ефективността на работата в социалните услуги в общността се интерпретира през фокуса върху подкрепата за биологичното семейство.
4. Обоснована е ролята на семейно-ориентирания подход в социалната работа за по-добрата ефективност на подкрепата и са очертани предпоставките за прилагането му в практиката на социалните услуги.
5. Очертана е необходимостта от прилагане на модел на управление на случай, включващ оценка на потребностите и планиране на интервенцията по отношение на цялото семейство.

Приноси с научно – приложен характер:

1. Предложен е списък с основни индикатори за работата на социалните услуги разпределени в няколко области: условия за предоставяне на услугата, процес на предоставяне и ориентираност към резултатите.
2. Изведени са индикатори за мониторинг и оценка на ефективността на социалните услуги от гледна точка подкрепа за цялото семейство, които могат да бъдат прилагани на ниво социална услуга и да послужат като основа за разработване на национални индикатори.

## **Публикации и участия с представяне на резултатите от дисертационния труд**

### **Публикации:**

1. Михайлова, Н., Михайлов, С. (2018) Повишаване на детското благосъстояние – теоретични подходи и практическо разбиране, *Е-списание по социална работа, СУ „Св. Климент Охридски“* бр. 2, година VI, 2018, с.41-63, достъпна на: <https://www.swjournal-bg.com/issue.php>
2. Михайлова, Н., Чолакова, М. (2019) Семейно – ориентиран подход в социалната работа – основания и професионални рефлексии, *Списание „Педагогика“*, Година ХСІ,

Книжка 6, 2019 Volume 91, Number 6, 2019, ISSN 0861 – 3982 (Print) ISSN 1314 – 8540 (Online), с.814-835

3. Михайлова, Н., Чолакова, М. (2019) Социална работа с родители на деца, настанени в услуги от резидентен тип, *Сборник доклади от 18-та международна научна конференция „Приложна психология възможности и перспективи“*, ISSN 1314–0507, с. 201-227

4. Михайлова, Н. (2019) Ефективност на работата с родители на деца, настанени в услуги от резидентен тип и приемни семейства, В: Чолакова, М. (съст.) *Актуални проблеми на социалната работа*. ISBN 978-954-00-0211-8 (pdf) (под печат).

#### **Участия с доклади на научни форуми:**

1. Михайлова, Н., Чолакова, М. (2017) Удовлетвореност от услугите в общността на семействата на деца в риск, Доклад на 18-та студентска научна конференция на Факултет „Обществено здраве, здравни грижи и спорт, 12.05.2017 г., ЮЗУ Неофит Рилски”, публикувано резюме в сборник резюмета, с. 17-19

2. Михайлова, Н. (2018) Потребностите от обучения на професионалистите в сферата на закрила на детето, Презентация на конференция с международно участие „Социалната работа – длъжност или професия”, организирана от Ноу хау център за алтернативни грижи, Нов български университет, 25-26 април 2018 г.

3. Михайлова, Н., Чолакова, М. (2018) Нагласи на социалните работници и други помагачи специалисти към прилагане на семейно-ориентиран подход в социалната работа, Доклад на 19-та студентска конференция на Факултет „Обществено здраве, здравни грижи и спорт, 11.05.2018 г., ЮЗУ „Неофит Рилски”, публикувано в сборник с резюмета, ISBN 978-954-00-0182-1, с. 91-92

4. Михайлова, Н. (2019) Ефективност на работата с родители на деца, настанени в услуги от резидентен тип и приемни семейства, Доклад и публикация под печат на 20 – та студентска конференция на Факултет „Обществено здраве, здравни грижи и спорт, 16.04.2019 г., ЮЗУ „Неофит Рилски”

## Литература

1. Димитрова, А., Пармакова, М. (2015). *Измерване на качеството на социалните услуги в България и Исландия*, Фондация Сийдър, София
2. Матанова, В. (2015). *Привързаност там и тогава, тук и сега*, СТЕНО, Варна
3. Петрова-Димитрова, Н. (2014). *Социална педагогика или педагогика на социалната работа*, „Карина-Мариана Тодорова“, София
4. Петрова-Димитрова, Н., Станева, Я. (2010). *Можем ли да направим децата по-устойчиви*, Наръчник за родители, ИСДП, София
5. Петрова-Димитрова, Н. (2007). *Резилиансът – как да го открием*, ИСДП, София
6. Aldgate, J. (2006). *Children, Development and Ecology*. In J. Aldgate, D.P.H. Jones, W. Rose and C. Jeffery (eds.) *The Developing World of the Child*. London: Jessica Kingsley Publishers
7. Bandura, A. (1969). *Social – Learning Theory of Identificatory Processes*. Stanford University, From *Handbook of Socialization Theory and Research*, David A. Gosling, Rand McNally Company
8. Bardauskiene, R. & Pivoriene J. (2016). The effectiveness of social work services for families whose children are in temporary custody, *Int. Conf. Society. Health. Welfare, SHS Web of Conferences* 40, 01003
9. Badjan, I. (2001). *The Four Principles of Child Rights*, *CYC-Online*, November 20, retrieved from: <http://www.cyc-net.org/today2001/today011120.html>
10. Bardy, M. (2000). The three P's of children's rights: Provision, protection and participation, *CYC-Online*, issue 16, retrieved from: <http://www.cyc-net.org/cyc-online/cycol-0500-threepes.html>
11. Barnes G. (1984). *Working with families*, Macmillan Education LTD, Houndmills, Basingstoke, Hampshire RG21 2XS and London
12. Ben-Arieh A., Casas F., Frønes I., Korbin J. E., (eds.) (2014). *Handbook of Child Well-Being: Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Dordrecht: Springer Science+Business Media
13. Bowers N. & Bowers, A. (2017). *General System theory*, In: Turner, F. *Social work treatment, Interlocking Theoretical Approaches*, Sixth edition., Oxford University Press
14. Bowlby, J. (1988) *A Secure Base: Parent-Child Attachment and Healthy Human Development*. New York: Basic Books
15. Bradshaw J. (2014). *Overview: Social Policies and Child Well-Being* in Ben-Arieh, A et al. (eds.), *Handbook of Child Well-Being: Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Dordrecht: Springer Science+Business Media
16. Butler, I. & Roberts, G. (2004). *Social Work with Children and Families, Getting into Practice*, Second Edition Jessica Kingsley Publishers, London and New York

17. Cheetham, J.&Fuller R., McIvor G., Petch, A. (1992). *Evaluating social work effectiveness*, Open University Press, Buckingham, Philadelphia
18. Cunningham, J.&Booth Jr.R. (2008). Practice with children and their families: A Specialty of clinical social work, *Child Adolescent Social Work J*, 25:347-365, DOI: 10.1007/s10560-008-0133-1
19. Daly, M.& R. Bray, Z. Bruckauf, J.Burne, A.Margaria, N.Pesnik, Samms-Vaughan, M.(2015). *Family and parenting support: Policy and Provision in a Global Context*, Innocenty Insight, UNICEF Office of research, Florence
20. Dominelly, L. (2002). *Anti-Oppressive Social Work Theory and Practice*, Palgrave Macmillan, New York
21. Devine L. (2015). Considering social work assessment of families, *Journal of Social Welfare& Family Law*, Vol. 37, No. 1, 70–83, <http://dx.doi.org/10.1080/09649069.2015.998005>
22. Euteneuer M. &Uhlendorff, U. (2014). Family concepts — a social pedagogic approach to understanding family development and working with families, *European Journal of Social Work*, 17:5, 702-717, DOI: 10.1080/13691457.2014.945151
23. European Commission, (2010). *Common Quality Framework for Social Service of General Interest*, Brussels, retrieved from: [http://www.equass.ee/public/CWA\\_Common\\_Quality\\_Framework\\_for\\_Social\\_Services\\_of\\_General\\_Interest.pdf](http://www.equass.ee/public/CWA_Common_Quality_Framework_for_Social_Services_of_General_Interest.pdf)
24. EVALSED (2013). *Evaluation of Socio-Economic Development*, retrieved from: [http://ec.europa.eu/regional\\_policy/en/information/publications/evaluations-guidance-documents/2013/evalsed-the-resource-for-the-evaluation-of-socio-economic-development-evaluation-guide](http://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications/evaluations-guidance-documents/2013/evalsed-the-resource-for-the-evaluation-of-socio-economic-development-evaluation-guide)
25. Forder, A. (1976). Social work and system Theory, *The British journal for social work*, Volume 6, Issue 1, Pages 23–42 retrieved from: <http://bjsw.oxfordjournals.org/content/6/1/23.abstract>
26. Garfat, T.&Charles G. (2012). *A Guide to Developing Effective Child and Youth Care Practice with Families*, Pretext Publishing Cape Town, South Africa, retrieved from: <http://cycnetpress.cyc-net.org>
27. Gilligan, R. (2001). *Promoting Positive Outcomes for Children in Need*. The Assessment of Protective Factors in Horwath, J. (2001). *The Child's World, Assessing Children in Need*, Jessica Kingsley Publishers, London and Philadelphia
28. Hollies,F. (1970). *The psychosocial approach to the practice of case work*, In: Roberts, R. and R. Nee: *Theories of social case work*. The University of Chicago Press. Chicago and London
29. Howe, D. (2001). *Attachment*, in Horwath, J., *The Child's World, Assessing Children in Need*, Jessica Kingsley Publishers, London and Philadelphia
30. Hutchinson, G.&Oltedal S. (2014). *Five Theories in Social Work*, Universitets for laget, Sydney, Australia

31. Jack, G. (1997). An ecological approach to social work with children and families, *Child and Family Social Work*, 2, pp 109-120
32. Jack, G. &Owen, G. (2013). Developing cultural competence for social work with families living in poverty, *European Journal of Social Work*, 16:2, 220-234, DOI: 10.1080/13691457.2011.649347
33. Kamerman, S.B. &Gatenio-Gabel, S.(2014). *Social Work and Child Well-Being*, In Ben-Arieh et al. (eds.), *Handbook of Child Well-Being: Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, Dordrecht: Springer Science+Business Media
34. Lappin, J. (1988). *Family therapy: A structural approach*. In: R. Dorfman (Ed.), *Paradigms of Clinical Social Work*. New York: Brunner/Mazel
35. McAuley C. &RoseW (2010). *Child Well-Being. Understanding Children's Lives*, Jessica Kingsley Publishers, London and Philadelphia
36. Minuchin, S., Lee Wai-Yung, George, M. (2006). *Mastering Family Therapy*, (2nd Ed.) *Journeys of Growth and Transformation*, John Wiley&Sons, Inc., Hoboken, New Jersey
37. Minuchin, P. Colapinto, J. &Minuchin, S. (2007). *Working with families of the poor*,(2nd Ed.) New York:The Guilford Press.
38. McCroskey, J.&Meezan, W. (1998). Family-Centered Services: Approaches and Effectiveness, *The Future of Children*, 8(1), 54-71
39. Mihaylova, N. (2017). *Reviewing Existing Quality Mechanisms in Child Protection*. National Report Bulgaria, retrieved from: <https://childhub.org/en/node/29636>
40. Munford, R. &Sanders, J. (2013). Assessment of families, In: Holosko M. &Dulmus, C., Sowers, K., *Social Work Practice with Individuals and Families, Evidence-Informed Assessments and Interventions*, John Wiley&Sons, Inc., Hoboken, New Jersey
41. O'Loughlin, M. &O'Loughlin, S. (2008). *Social Work with Children and Families*, Second Edition, Learning Matters Ltd, London
42. Petr, C., (2003). *Social work with children and their families, Pragmatic foundations*, Second edition, Oxford University Press, Inc., New Work
43. Pecora, P. &Harrison-Jackson, M. (2010). *The Challenge of Improving Children's Well-Being and Measuring Outcomes: In American Perspective*, In: McAuley C. &Rose, W. *Child Well-Being. Understanding Children's Lives*, Jessica Kingsley Publishers, London and Philadelphia
44. Kamerman S.B. &Gatenio-Gabel,S. (2014).*Social Work and Child Well-Being*, in Ben-Ariehetal. (eds.), *Handbook of Child Well-Being: Theories, Methods and Policies in Global Perspective*, (pp. 403–413) Dordrecht: Springer Science+Business Media
45. Kirton, Ch. (2008). Changing families, changing parenting, *Child Social work Policy&Practice*, An Introduction

46. Kriz, J. (2014). *Person-Centred Approach and Systems Theory*, MS-Version, erschien 2013 In: Cornelius-White, M., Motschnig, R. &Lux, M. (eds.): *Interdisciplinary Handbook of the Person-Centered Approach: Research and Theory*. Springer 261-276
47. Reimer E., (2017), A Relational Approach to Practice: An Ethical Alternative to Working With Parents in Out-of-Home Care Processes, *Journal of Social Work Values and Ethics*, Volume 14, Number 2
48. Richardson, D. (2018). *Key Findings on Families, Family Policy and the Sustainable Development Goals: Synthesis Report*, Innocenti Research Report UNICEF Office of Research - Innocenti, Florence
49. Roberts, R. &Roberts, N. (1970). *Theories of Social work*, The University of ChicagoPress, Chicago
50. Sandin, B. (2014). *History of Children's Well-Being*, In: Ben-Arieh A. etal. eds., *Handbook of Child Well-Being: Theories, Methods and Policies in Global Perspective* (pp. 31–71), Dordrecht: Springer Science+Business Media
51. Shulman, L. (2009). *The Skills of Helping Individuals, Families, Groups and Communities*, University at Buffalo, Brooks/Cole, Belmont
52. Stein, E. (2010). Otto Rank: Pioneering Ideas for Social Work Theory and Practice, *Psychoanalytic Social Work*, Taylor &Francis Group, LLCT retrieved from :<http://dx.doi.org/10.1080/15228878.2010.512535>
53. Turner, F. (2017). *Social work treatment, Interlocking Theoretical Approaches*, Sixth edition, Oxford University Press
54. Walker, R. (2012). *Chapter One–Scribd, System Theory*, retrieved from: <https://www.scribd.com/document/165008456/49393>
55. Ward, H. (2001). *The Developmental Needs of Children. Implications for Assessment*, In: Horwath, J. *The Child's World, Assessing Children in Need*, Jessica Kingsley Publishers, London and Philadelphia
56. Walker R. (2005). *Social Security and Welfare*, Printed in Great Britain by Bell and Bain Ltd, Glasgow
57. Woolley, M. (2013). *Assessment of children*, In: Holosko M. and C. Dulmus, K.Sowers, *Social Work Practice With Individuals and Families, Evidence-Informed Assessments and Interventions*, John Wiley&Sons, Inc., Hoboken, New Jersey
58. Актуализиран план за действие за изпълнение на Национална стратегия „Визия за деинституционализация на децата в Република България“ (2017). достъпен на: <file:///C:/Users/PC/Downloads/16rh859pr.pdf>
59. Европейска Конвенция за правата на човека, достъпен на: [http://www.echr.coe.int/Documents/Convention\\_BUL.pdf](http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_BUL.pdf)
60. Закон за закрила на детето, достъпен на: <http://www.lex.bg/laws/ldoc/2134925825>

61. Закон за социално подпомагане, достъпен на: <http://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2134405633>
62. Закон за социалните услуги, достъпен на: <http://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=3817>
63. Конституция на Република България, достъпен на: <http://parliament.bg/bg/const>
64. Конвенция на ООН за правата на детето, достъпен на: [https://www.unicef.org/magic/media/documents/CRC\\_bulgarian\\_language\\_version.pdf](https://www.unicef.org/magic/media/documents/CRC_bulgarian_language_version.pdf)
65. Семейен Кодекс, достъпен на: <http://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135637484>